

ԳԵՎՈՐԳ ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՊԱՐԱԿԱ-ՀՆԴԿԱՀԱՅ ՄԻ ԸՆՏԱՆԻՔԻ՝ ԴԱՀԲԱՇՅԱՆ ՏՈՀՄԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ-ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԺԷ-ԺԹ ԴԱՐԵՐ)

Վերջին տարիներին հայտնաբերվում, ուսումնասիրվում և հրատարակվում են Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայություն պատմությանը, մշակույթին, կենցաղին ու կյանքի այլ ասպարեզների վերաբերող նոր աղբյուրներ¹, որոնք հրամայական անհրաժեշտություն են դարձնելու գոյություն ունեցող մեծարժեք, բայց արդեն հնացող աշխատությունների² կողքին ունենալու հայ գաղթաշխարհի այս ստվար հատվածին վերաբերող առավել ընդգրկուն և համապարփակ նոր ուսումնասիրություններ: Այսպիսի մի նորահայտ կարևոր սկզբնաղբյուր է պարունակում Մաշտոցի անվան Մատենադարանի վերջին տարիների ձեռքբերումներից մեկը՝ լոնդոնարնակ պ. Հովսեփ Ավետույանի նվիրարբերած և Հայերեն ձեռագրերի հիմնական հավաքածուի 10703 համարի ներքո գրանցված Հայամավուրթը³:

Թավրիզեցի Դահբաշի Զաքարիայի ծոռ Հովսեփ Դահբաշյանն այս ձեռագիրը գրել է իր կյանքի մայրամուտին. «ի ծերութեան և տկար հասակոջս և անկարողութեան ժամանակիս, դողդոջմամբ ձեռօքս... ի կթ (69)-երորդ ամի կենաց իմոց սկսեցայ գրել և ՀԱ(71)-երորդ ամի կենաց իմոց Աստուծով աւարտ հասուցի...»⁴: Սկսել է 1809 թ. փետրվարի 24-ին, Հրնդ-

1 Առաջին հերթին նկատի ունենք Նոր-Ջուղայի հայերեն ձեռագրերի երկհատոր ցուցակը. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, Կաղմեց Սրմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, հ. Բ, Կաղմեց Լ. Գ. Մինասեան, խմբագրեց Օ. Ս. Եզանեան, Վիեննա, 1974 (այսուհետև կհիշատակենք Ցուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, Բ ձևով), ապա Հովհաննես Տեր-Ծավթյան Ջուղայեցու Հաշվետումարը, Աշխատասիրությունը Լ. Ս. Խաչիկյանի և Հ. Գ. Փափազյանի, Երևան, 1984 (այսուհետև կհղենք՝ ՀԶ, Հաշվետումար ձևով), իրանահայ բանասեր Լ. Գ. Մինասյանի որոշ ուսումնասիրություններ՝ Փերիայի հայ աշուղները, Թեհրան, 1964. Պատմագիր Սահիաննես Կրէց, Թեհրան, 1956. Պատմութիւն Փերիայի հայերի, Անթիլիաս, 1971. Նոր-Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը (1636—1972), Նոր-Ջուղա, 1972. Դիւան Ս. Ամենափրկչի վանքի, 1606—1960, Արխիւի ուղեցոյց գրքոյկ, Նոր-Ջուղա, 1983. և այլն, ի վերջո՝ Ծ. Լ. Խաչիկյանի աշխատությունը՝ Նոր-Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրաանտեսական կապերը Թուսաստանի հետ XVII—XVIII դարերում (Երևան, 1988) և այս խնդրին վերաբերող նրա հոդվածները:

2 Սրանց ոչ լրիվ, ցավօք նաև տպագրական վրիպակներով լի ցանկը տե՛ս P. A. Աճրայն, Армянские источники XVIII в. об Индии, Ереван, 1968, с. 290—295.

3 Տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 12, Երևան, 1977, էջ 334. ձեռագիրն այստեղ սխալմամբ թվագրված է «ԺԸ դ.» 1993 թ. ամսանք լոնդոնում մեծ ցավով առանք. պ. Ավետույանի անձամանակ մահուան (1991 թ.) բոթր. «Ցիշատակն արգարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

4 Ձեռագրի և նրա ընդօրինակման հանգամանքների մասին տե՛ս այստեղ՝ Հավելված Ա և Ժ. 134. ավելորդ կրկնություններից խուսափելու համար այս ձևով այսուհետև շարադրանքի մեջ կհղենք բնագրին կցված ծանոթությունները:

կաստանի Սուրաթ քաղաքում, իսկ 1810 թ. ապրիլի 28-ից ի վեր շարունակել և 1811 թ. դեկտեմբերի 25-ին ավարտել է Բոմբեյում (ողջ աշխատանքը տևել է ուղիղ 2 տարի 10 ամիս): Այս տարիներին նա վարում էր սնանկացած վաճառականի գործից ետ քաշված կյանք, իսկ Հայսմավուրքն ընդօրինակել է, որովհետև անգլիացի գործատիրոջ մոտ ծառայող իր որդիները հաճախ շէին կարողանում եկեղեցի գնալ, ուստի և այս ձեռագրի շնորհիվ կարող էին «զսրբոց պատմութիւնան» կարգալ նաև տանը:

Հայսմավուրքը գրել-ավարտելուց հետո Հովսեփի Դահբաշյանը նրան կցել է իր տոհմի պատմության բազմաթիվ առումներով ուշագրավ մի շարադրանք (սկսվում է իր մեծ պապ Դահբաշի Չաքարիայով), որը կարող է լինել Պարսկաստանի և, հատկապես, Հնդկաստանի հայության պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր և որն այս հրատարակմամբ դրվում է գիտական շրջանառության մեջ: Չեռագրի բովանդակությունը հետևյալն է.

1. 2ա. (Տիտղոսաթերք-Յիշատակարան).

2. Յա-214^բ. Յայսմաուրք.

3. 214^բ—5^բ. Յիշատակարան սուրբ գրքոյս.

4. 214^բ—7^ա. Յանկ Յայսմաուր սուրբ գրքոյս թղթահամարովն՝ որ ինչ պատմութիւն գոյ ներ սուրբ մատենիցս, 366 աւուրց սրբոց պատմութիւնքն, որք են.

5. 217^ա—20^բ և 228^բ—30^բ. Պատմութիւն նախնեացն իմոց.

6. 221^ա—8^ա. Յանկ Յայսմաուրաց արարեալ ըստ կարգի այբուբենից՝ վասն յատուկ անուանց սրբոց մարտիրոսաց, եղիւոց ի մատենիս՝ վասն դիրաւ գտանելոյ զվարս և գործս նոցին:

Թվարկված նյութերից հինգերորդը մեզ զբաղեցնող աղբյուրն է, իսկ առաջինն ու երրորդը սերտորեն կապված են նրա հետ, նպաստում են մեր հեղինակի և՛ բնդհանրապես հնդկահայության կյանքը ճիշտ հասկանալուն, ուստի և այստեղ հրատարակվում են իբրև Դահբաշյան գերդաստանի պատմության հավելվածներ:

Բնագիրը հրատարակության պատրաստելու ընթացքում նամակադրական կապ հաստատեցինք խնդրո առարկա Հայսմավուրքի նվիրատու Հ. Ավետույանի հետ և 1985 թ. նրանից ստացանք նույն պատմության մի այլ տարբերակ՝ Գրիգոր Նարեկացու Մատյանի 1774 թ. Պոլսի հրատարակության մի օրինակ, որի սկզբում և վերջում ավելացված թերթերի վրա գրված էր այդ տարբերակը⁵. 5ա—10բ էջերն զբաղեցնող զբանցումներն ընդգրկում են ընտանիքի 1785 թ. սեպտեմբերի 7—1862 թ. հուլիսի 21 ժամանակահատվածի տարեգրությունը (Հովսեփի գործերին վերաբերող նկարագրություններն այստեղ չկան):

Այժմ՝ մի քանի խոսք Դահբաշյան տան պատմության ստեղծման ժամանակի մասին. ինչպես նշել ենք, Հայսմավուրքում բնագիրը զետեղված է բուն հիշատակարանից անմիջապես հետո, ասել ենք նաև, որ վերջինիս

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում այն գրանցվեց որպես ձեռ. № 10943. ունի 20,5×14,5 սմ մեծությամբ 13 թերթ. շարված՝ 1ա—3բ, 4բ, 11ա—3բ, միասյուն, նոսրգիր, էջում՝ 38—40 տող, 3բ—4ա էջերն զբաղեցնում է «Ճուշակ աղօթամատոյց սուրբ գրքիս՝ թէ երբ և որք զլուխք ընթեռնելիք են» ցանկը (կիրառական նույնպիսի նշումներ կան նաև տպագրի տարբեր էջերում):

մեջ ձեռագրի գրչության ավարտը նշված է 1811 թ. դեկտեմբերի 25-ի ամսաթվով, ուստի և պետք է մտածել, որ Հովսեփին իր պատմությունն սկսել է գրել դրանից անմիջապես հետո՝ 1812 թ. սկզբին: Մինչև այս վերջին տարվա ապրիլի 7-ը (ծանր հիվանդությունից կնոջ ապաքինվելը) դեպքերը նկարագրված են իբրև անցյալի իրողություններ, իսկ այստեղ գրված է հիշատակարանանման մի մաղթանք, որին հաջորդում է առաջին տարեգրական գրանցումը՝ 1815 թ. հուլիսի 23-ին Հովսեփի ավագ որդի Մարկոսի երկրորդ ամուսնության մասին:

Ուրեմն, աշխատության բուն մասը գրվել է 1812 թ. առաջին կեսին, Հովսեփի օրըստօրէ գրանցած տարեգրությունն ընդգրկում է 1815—1823 թթ. դեկտեմբերի 8 ժամանակամիջոցը, իսկ նրա մահվանը (1824 թ. օգոստ. 25) նախորդող երեք և հետագա բոլոր տեղեկությունները գրված են իր որդի Մարկոսի ձեռքով: Վերջինիս մահվան (1864 թ. մարտի 14) արձանագրումն էլ արված է երևի իր ավագ որդի Գրիգորի ձեռքով. սրանով էլ վերջանում է Դահբաշյան տան 1812—1864 թթ. Բոմբեյում գրված պատմության բնագիրը:

Նարեկում ևս, ինչպես Հայսմավուրքում, նույն հաղորդումով Հովսեփին ավարտել է, հաջորդով՝ Մարկոսը շարունակել գրանցումները: Առաջին հայացքից կարող էր թվալ, որ սկզբնականը Նարեկի տարբերակն է և որ Հայսմավուրքի ընդարձակ պատմությունը հետագայում կազմվել է նրա հիման վրա: Բայց շարագրանքի բնույթից երևում է, որ Նարեկի գրանցումները Հովսեփին սկսել է 1788 թ.՝ իր երկրորդ որդու ծնվելուց հետո, նախապես շնոռանալով արձանագրել նաև երեքամյա ավագ որդու ծնունդը (ըստ որում, սխալվել է և վերջինս 1785 թ. փոխարեն նշել 1786-ով): 1809 թ. փետրվարին, երբ Հայսմավուրքի գրչություն սկսվել էր, Նարեկի գրառումները դադարեցրել է և լրացնելով վերսկսել միայն 1817 թ. սեպտ. 7-ից հետո (1818 թ. մայիսի 11-ից ի վեր երկու տարբերակն էլ գրեթե բառ առ բառ կրկնում են իրար, այսինքն՝ գրանցումները երկուսում էլ արվել են միաժամանակ): Այսպես մտածելու հիմք է տալիս նաև հետևյալ իրողությունը. Նարեկի 5ր էջում գրված է. «Թիւն փրկչի 1809, փոքրն 193, Ֆէվէր 5, Ուզան 10. յաջողութեամբն Աստուծոյ». սրան հաջորդող 4 տողը գրված է թղթի այդ մասին փակցված կարկատան թերթիկի վրա և հաղորդում է Թոմաս Նիկողոսի դուստր Թագուհու հետ Հովսեփի որդի Մարկոսի ամուսնության մասին: Կարկատանն անջատվեց՝ բացված տեղում գրված էր նույն Մարկոսի երկրորդ ամուսնության՝ 1815 թ. հուլիսի 23-ին կատարված դեպքի մասին, այսինքն՝ անկասկած է, որ սա գրվում էր 1815-ից հետո, ավելի ստույգ՝ 1817 թ.: Այսուհանդերձ, Նարեկի տարբերակն ունի կարևոր արժանիքներ՝ 1785—1809 թթ. մասում հաճախ առանձին մանրամասներով լրացնում է Հայսմավուրքի որոշ հաղորդումներ, ունի նաև 1856 թ. նոյ. 24-ին, 1858 թ. սեպտ. 6-ին և դեկտ. 25-ին, 1862 թ. հուլ. 21-ին վերաբերող՝ Հայսմավուրքում մոռացմամբ ընշանակված շորս հաղորդում:

Նախընթաց շարագրանքի առանձին ակնարկներից իսկ երևաց, որ բնորոշ հատկանիշների առումով բնագիրը բաժանվում է երեք մասի.

ա. Ավանդական կամ նախահեղինակային շրջան (ներկայացնում է տոհմի առաջին երեք սերնդի՝ իր մեծ տատից լսած պատմությունը)։

բ. Հեղինակի և իր որդիների ընտանիքի պատմություն (բնականաբար՝ ամենամանրամասնը, հարուստն ու արժեքավորն է)։

գ. Չեռագրի գրչությանը հաջորդած տարիների և Մարկոսի գրած շարունակություն-տարեգրություն (ծնունդների, ամուսնությունների ու մահերի միօրինակ գրանցումներ)։

Առաջին մասի սկզբի (իր մեծ պապ Գահրաշի Զաքարիայի և նրա որդի Սարգսի մասին պատմող հատվածի) համար մեր հեղինակի հիմնական աղբյուրը Զաքարիայի հարս և Սարգսի կին (հոր գծով Հովսեփի տատ) նարգիդի գրույցներն են, իսկ երկրորդ կեսի՝ տոհմի երրորդ սերնդի կամ իր հորեղբայրների ու հորաքույրների կյանքի ու կենցաղի ականատեսն արդեն ինքը՝ Հովսեփն է։ Այստեղ նա համառոտ գծերով ներկայացնում է նորջուղայեցի հայ արհեստավորների ամենասովորական մի ընտանիքի պատմությունը⁶, նրա անդամների գրադմունքն ու կենցաղի որոշ մանրամասներ։

Ընտանիքի նախահայրը՝ թավրիզեցի սամուրակար Զաքարիան դարձել էր Աբաս Ա շահի ըմբիշների տասնապետը (գահրաշի—այստեղից էլ նրա և իր շառավիղիների մականունը)։ Նրա միակ որդի Սարգիսը ևս պարասել է հոր արհեստով, ապա՝ անգլերեն սովորել և «ինկլիզ պարոնաց» թարգմանի պաշտոնով երեք անգամ գնացել Բրիտանիա։ Սարգսի հինգ որդիներն էլ եղել են անգլիացիների թարգման, հյուան, ոսկերիչ, սափրիչ, ձկնորս, կրոնավոր կամ վաճառական։ Երրորդ որդին՝ ոսկերիչ Ստեփանը, բազմանգամ ընտանիք խնամելով հանդերձ, աշխատել է միջոցներ առանձնացնել և իր որդիներին դարձնել վաճառական։ Իսկ նրա դուստրերի ամուսիններն արհեստավորներ և քահանաներ էին, այսինքն՝ պատկանում էին հասարակության այն նույն խավին, որի մեջ և իրենց աներոջ ընտանիքն էր։ Հովսեփի գործի այս ավանդական՝ ժամանակադրական հենքից զուրկ մասի շնորհիվ և նրա երբեմն աղքատ, երբեմն էլ միջին կարողություն ունեցած ընտանիքի օրինակով այժմ հնարավոր է պատկերացում ունենալ ջուղահայոց ոչ միայն հարուստ առևտրական, այլև՝ միջին կարողության տեր արհեստավորական ընտանիքների մասին։

Հովսեփի գործի ամենաարժեքավոր մասը, ինչպես ասել ենք, իր և իր որդիների ընտանիքի պատմության հատվածն է, այդ պատճառով էլ համառոտ ներկայացնում ենք ընտանիքի կենսագործունեությանը վերաբերող այն ամենը, ինչ կարողացել ենք պարզել⁷։

6 Նոր-Ջուղայի հայ գաղութի պատմարան 2. Տեր-Հովհանյանցը բազմաթիվ արժանահավատ փաստաթղթերի հիման վրա հյուան է իր հայրենակիցների առավել հանրահայտ տների համառոտ պատմությունները. տե՛ս 3. ՏԵՐ-ՅՈՎԻԿԱՆԵՆԱՆԵԿ, Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 86—157 (այսուհետև՝ 3. ՏԵՐ-ՅՈՎԻԿԱՆԵՆԱՆԵԿ, Ա կամ Բ՝ Նոր-Ջուղա, 1881)։ Պատահական չէ, որ այստեղ Գահրաշյան տոհմի մասին ակնարկ իսկ չկա, որ նշանակում է, թե սա, իրոք, սովորական արհեստավորական մի ընտանիք էր։

7 Ծիշա է, Հովսեփի հիմնական նպատակն իր ընտանիքի կյանքի կարևոր իրադարձությունների (ծնունդ, ամուսնություն, մահ) արձանագրումն էր, ուստի և կյանքի գործնական կողմի՝ առևտրի, նրա հետ կապված հաշիվների, դրամական կարողության չափի և ընտանիքի տնտեսական դրության մասին չի խոսում, սակայն ակամա ասված որոշ ակնարկներ և հարակից այլ փաստեր հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու նաև նրա կյանքի այս կողմի մասին։

Ստեփան Գահրաշյանի 8-րդ զավակ Հովսեփը հորից ոսկերչություն է սովորել, տեր Մկրտչից (հետագայում նոր-Ջուղայի առաջնորդ արքեպիսկոպոս)⁸ սաղմոսերգություն և տախտակի վրա գիր գրել, նրա եղբայր Գրիգորից՝ Ազարիա Ջուղայեցու թվականը (այստեղից էլ Հովսեփի տոմարագիտական հմտությունը, որի շնորհիվ պարզել է իր ծննդյան թվականը՝ 1741) և թղթի վրա գրելը, գուլպա կարող Ծատուրից՝ «բարեկարգի ոճ» ու դրամ հաշվել, Ս. Ամենափրկչի միաբան Ղուկաս վարդապետից՝ շարականերգություն, Գևորգ ներսիսյանից՝ շարականներ և քարոզներ ու «գեղեցկաձև գիր», հուզադ անունով պարսիկից՝ պարսկերեն (կիսատ է թողել): Մի տարի էլ սովորել է «սամուր, մորթեղեն, գդակ և վերարկու» ձևել, այնուհետև իր քեռայր Եղնազարից 13 ամիս ջուլհակություն է սովորել և այսքանով ավարտել ուսումնառությունը:

Այս նկարագրությունը չափազանց մեծ արժեք ունի բնդհանրապես ժԸ դ. կեսերին Հնդկաստան գնացող ջուղահայ պատանիների ստացած ուսման մասին պատկերացում ունենալու իմաստով: Հնդկաստանում թեև նրանք ամուսնանում էին հայ աղջիկների հետ և հայ բնտանիքներ ստեղծում, բայց ազգային դպրոցների շրջությունը⁹, անգլիացիների մրցակցությունը դիմանալու համար նրանց լիզվի ու բարքերի բնօրինակումը և այլ մասնավոր պատճառներ հանդեսնում էին տխուր արդյունքների. նրանց երրորդ սերունդն արդեն օտարանում էր, իսկ չորրորդը՝ իսպառ մոռանում հայ լինելը¹⁰:

Այսպիսով, 1761 թ. 20-ամյա Հովսեփ Գահրաշյանն ստացել էր գործնական կյանքի համար անհրաժեշտ բոլոր գիտելիքները և, հոր ցանկությունամբ ու եղբայրների հետեւելով, պետք է մտներ առևտրական ասպարեզ: Բայց պատմական աննպաստ պայմանների պատճառով նոր-Ջուղայի վաճառականությունն այս շրջանում լիովին մարել էր¹¹, իսկ ջուղայեցի առևտրականները հանգրվանել էին իրենց գործունեության ուղիների հանդուցակետերում՝ Աստրախանում և Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում, Բուշերում, Բասրայում, Սուրաթում և Հնդկաստանի այլ քաղաքներում, Եվրոպայի կարևորագույն նավահանգիստներում և այլ վայրերում: Ուստի և Ստեփան Գահրաշյանը, որ իր ավագ որդուն ուղարկել էր Աստրախան, միջնակին՝ Չիչրա, կրտսերին էլ ճանապարհեց Բասրա, ուր վերջինս որպես սպասավոր-գործակատար սկսեց ծառայել և վաճառականություն սովորել նշա-

8 Հովսեփի պատմածները հաստատում են վերջինիս կենսագրության որոշ հայտնի մանրամասներ. հմտ. Յ. ՏԷՐ-ՅՈՎԻԱՆԵԱՆԵԿ, Ա, էջ 63—7:

9 Հնդկահայությունն ողջ պատմության մեջ եզակի բացառություն է Կալկաթայի Հայոց մարդասիրաց ճեմարանը, բայց սա էլ գրեթե միշտ հիմնականում ծառայել է ջուղայեցի ունեզուրկ պատանիներին կրթություն տալու գործին, իսկ տեղացի հայերը նախընտրել են իրենց զավակներին եվրոպական կրթություն տալ. հմտ. Փ. Գուշակեան, Հնդկահայք. Տպատրոթիւններ և տեղեկութիւններ, Երուսաղէմ, 1941, էջ 132—9, 235—42 (այսուհետև՝ Փ. Գուշակեան, Հնդկահայք):

10 Հնդկահայ գաղթօջախները, և բնդհանրապես Հնդկահայություն հասկացությունը, վաղուց գոյություն չէին ունենա, եթե կես կամ մեկ հարյուրամյակը մեկ նոր-Ջուղայից և Պարսկաստանի գավառներից գաղթականության նոր ալիքներ շղային վերակենդանացնելու այստեղի հայ համայնքների մարմրող կյանքը. տե՛ս Փ. Գուշակեան, Հնդկահայք, էջ 233—5, նաև՝ Հայքի Հնդկիս Անգլիացւոց և Հռլանդացւոց, հրատ.՝ Խ. Թովմասեանի, [Կալկաթա, 1880], էջ 15:

11 ՏԷ՛Ս Յ. ՏԷՐ-ՅՈՎԻԱՆԵԱՆԵԿ, Ա, էջ 199—303:

նաժոր առևտրական Մինաս Խալաբյանի թոռ (էմնիազի որդի) Հարությունի¹² մոտ: Նրա հետ էլ 1764—1767 թթ. ուխտի է գնացել Երուսաղեմ¹³, վերադարձից հետո դարձել էմնիազի որդիների առևտրական տան բաժնետեր և ուղարկվել Բենգալիայի Սեիդաբադ քաղաք: էմնիազյանների հետ Հովսեփի հարաբերությունն այնպիսին չէր, ինչպիսին, ասենք, ստեղծվել էր խոշա Գերաբի որդիներ Զաքարիայի ու Բմպրումի և Հովհաննես Տեր-Դավթյանի միջև կնքված համաձայնագրով¹⁴. նա «աղայ Յարութիւնի» եղբայրներ Հովհաննեսի և Խաչիկի անիրավահավասար գործակատար-ընկերակիցն էր և կարող էր ստանալ միայն իր ներդրած դրամագլխի շահը¹⁵: Իսկ այդ դրամագլուխը, ըստ ամենայնի, չպետք է մեծ լիներ՝ ոչ շատ ավելի այն գումարից, որ հորից ստացել էր իր ավագ եղբայր Սարգիսը՝ 10 թուման, որն էլ, իրոք, էմնիազյանների ընդարձակ ու բազմաձյուղ գործառնությունների համեմատ չնչին էր: Այս է պատճառը, որ երբ Հովսեփի Սեիդաբադ գնալուց մի տարի անց այստեղ մահացել է Հովհաննես էմնիազյանը, նրա եղբայր Խաչիկն առանց շահը տալու Հովսեփին է վերադարձրել նրա դրամագլուխը (էնամալը) և նրան վտարել ընկերակցությունից: Խաչիկ էմնիազյանի այս քայլը կարող էր լինել նրա անարդարացի կամայականության (որ կարող էր անպատիժ մնալ) կամ Հովսեփի որևէ զանցառության արդյունքը¹⁶:

Վտարվելուց հետո 1,5—2 տարի (1769—1771 թթ.) Հովսեփը մնացել է Սեիդաբադում: Այս ժամանակ ոմն Արիստակես Կիրակոսյան «ի Բանկալայ, ի գեօղաքաղաքն Սէիտապատ... ի թվի փրկչի 1770, թիւն փոքր 155 (1770), նադար ԺԱ. (11. սեպտեմբերի 8)» գրել՝ ավարտել է մի ձեռագիր ժամագիրք՝ «ի խնդրոյ մարմնաւոր ուսուցչին իմոյ մահտեսի Յովսէփին», որին կոչում է նաև՝ «զվարպետդ իմ»¹⁷: Դժվար է ասել, թե Հովսեփին ինչ էր սովորեցնում իր աշակերտին (սրա մասին այլ տեղեկություն չունենք), որովհետև կարող էր ուսուցանել և՛ վաճառականություն, և՛ գրչության արհեստ, գուցե և երկուսը միասին: Քանի որ ապրելու համար 29-ամյա Հովսեփը պարտավոր էր թեկուզ և համեստ շափերով առևտուր անել, նրան կարող էր ընկերակցած լինել Նոր-Զուղայից Հնդկաստան գնացած ոչ ունևոր երիտասարդ Արիստակես Կիրակոսյանը:

12 Հարություն էմնիազյանը, նրա մահվանից (1782 թ. գարուն) հետո էլ իր որդի Ստեփաննոսը եղել են Բասրայում և Հնդկաստանի տարբեր քաղաքներում էջմիածնի մայր աթոռի տնտեսական շահերի հավատարմատարներն ու գործերի կարգավորողները. տե՛ս «Գիվան Հայոց պատմության». Նոր շարք, դիրք առաջին. Ղուկաս Կարնեցի, հ. Ա՝ 1780—1785, Աշխատասիրությունը Վ. Գրիգորյանի, Երևան., 1984, էջ 137, 205—10, 311—2 և այլն (այսուհետև՝ Գիվան, ՆՇ, 1—Ա):

13 Հովսեփի գործի ժամանակագրական կարգը, որի շնորհիվ կարելի է հեշտությամբ գտնել նրա ցանկացած հատվածը, մեզ ազատում է բնագրից բերվող վկայակոչումներն ու բազմաձևերը հղելու պարտավորությունից:

14 Տե՛ս ՀԶ, Հաշվետուամար, էջ 8—9, հմմտ. Դատաստանագիրք Աստրախանի հայոց, Աշխատասիրությունը Ֆ. Գ. Պողոսյանի, Երևան, 1967, էջ 130 (այսուհետև՝ Դատաստանագիրք Աստրախանի):

15 Դատաստանագիրք Աստրախանի, էջ 131:

16 «Աղայի» ցուցումներից շեղվող «ընկերք» խտորեն պատժվում էր. նույն տեղում, էջ 132—70:

17 ՄՄ ձեռ. № 9571, էջ 167ա:

1771 թ. գարնանը մեր հեղինակն իր՝ գուցե մի փոքր աճած դրամա-
ույխով ընկերացել է Հովհաննեսի որդի Աբրահամին¹⁸ և այս նոր «աղայի»
Սուրաթի գործերը վարելու համար մեկնել այնտեղ: Երկու տարի Աբրահա-
մի հանձնարարականով ապրել է իր նախկին աղաների եղբայր և նոր աղայի
հորեղբայր (°) Մելիքնազ էմնիազյանի տանը, բայց որովհետև նրանց գոր-
ծերին «ներհակութիւն» էր պատահում (նույն տանն ապրելը կարող էր
առաջացնել երկուստեք աննպաստ մրցակցութիւն), տեղափոխվել է այլ
տուն: Եվս երկու տարի անց՝ 1775 թ. դուրս է եկել Աբրահամի և նրան
միաբանած մադրասարակ Փանշյանց Հովսեփի Մարութի¹⁹ ընկերութիւնից,
ստացել իր դրամագրուխը, բայց շահն Աբրահամը չի տվել, որովհետև չէր
կամենում նրա «հեռանալն ի գործոց իւրոց»: Այս փաստը մեզ թույլ է տա-
լիս մտածելու, որ Հովսեփի դրամական կարողութիւնը կտրուկ աճել էր, այդ
պատճառով էլ նրան այլևս չէր բավարարում «աղայ» Աբրահամի անիրա-
վահավասար «ընկերոջ» իր վիճակը:

Հեռանալու իր ձգտումը Հովսեփը բացատրում է նոր-Ջուղա գնալու և
հորը տեսնելու անհրաժեշտութեամբ, և որպէսզի պատճառարանութիւնը
համոզիչ լինի, ոչ պատահաբար, մի փոքր խառնում է դեպքերի հաջորդա-
կանութիւնը: Իրականում եղել է այսպես. 1773 թ. մարտին «աղա Աբրա-
համի հրամանաւն» հեռացել է Մելիքնազ էմնիազի տնից և բնակվել «յա-
տուկ տան», «յետ երկու ամաց»՝ 1775 թ. հորից ստացել է նոր-Ջուղա գնալ
և վերջին անգամ տեսնվել հորդորող «թուղթ աղերսանաց»: Բայց մինչ այդ՝
1774 թ. հուլիսի 9-ին, ամուսնացել էր նույն տարվա մայիսի 10-ին վախ-
ճանված ունևոր վաճառական, ժամակազմ (ժամագործ և ժամացույցի առե-
տուր անող) Աղազար Ոսկանի (տե՛ս ծ. 35) 13-ամյա դուստր Վարդենու
հետ (Հովսեփը 32 տարեկան էր): Շուտով՝ նույն 1774 թ. հոկտեմբերի 1-ին
մահացել է նաև Աղազարի 29-ամյա կին Բեկզազան: Աներոջ հարստութեան
(ներառյալ նաև Հովսեփի կնոջ բերած օժիտ-պոռնյոյր) իրավահավասար
ժառանգները նրա դուստրերն էին՝ Վարդենին և 7 կամ 8 տարեկան Հոփի-
սիմեն (տե՛ս ծ. 49), և թեկուզ կենդանի էր նաև Աղազարի զոքանչ Մա-
րիամխանումը, բայց Հովսեփը դարձել էր հանգուցյալ աներոջ ամբողջ հա-
րստութեան փաստական տնօրենը, իսկ Մարիամխանումի մահից (1776 թ.)
հետո՝ նաև անշահափաստ քենու միակ հնարավոր հոգարարձուն²⁰: Այսպի-
սով, Հովսեփը կարող էր շրջանառութեան մեջ դնել մի հսկա դրամագրուխ
(քենու բաժին շահը, բնականաբար, հաշվելով նրա օգտին), իսկ քանի որ
Սուրաթում «շահ վաճառականութեան այնմ ժամանակին գոյով հաւասար
ընդ դրամաղլխոյն (մաքուր օգուտը 100 տոկոս էր—Գ. Տ. Վ.) կամ սակաւ մի
նուազ քան զայն»²¹, իր աղայից հեռացող Հովսեփն ինքնուրույն գործելով

18 Հնարավոր է, որ սա նույն Հովհաննես էմնիազյանի որդին էր, որը հոր մահից հետո
բաժանվել էր հորեղբայրներից և ստեղծել նոր ընկերութիւն, որի մեջ սկզբից ևեթ ընդ-
գրկել էր մեր Հովսեփին, իսկ հետագայում՝ նաև Հովսեփի Մարութին:

19 Հովսեփի Մարութը Մադրասում էմնիազնի կաթողիկոսարանի գործակալն էր. տե՛ս Գի-
վան, ՆԵ, 1—Ա, էջ 288, 520, 523, 543—6, 561, հմմտ. աստ՝ ծ. 33:

20 Աստրախանի դատաստանագիրքը (էջ 75—80), որ պարսկահայոց սովորութային իրա-
վունքի օրենսգիրքն է, Հովսեփի հոգարարձութեան համար որևէ արդելք չի նախատեսում:

21 Յ. Տէր-Յովհաննէանց, Ա, էջ 186:

կարող էր «կուտել զմեծագանձ հարստութիւնս»²²: Պետք չէ կասկածել, որ այս ամենը հայտնի էր նաև Սեփարադում ապրող աղային՝ Աբրահամին, որն էլ հենց նույն պատճառով չէր կամենում Հովսեփի «հեռանալն ի գործոց իւրոց» և առաջարկում էր նոր պայմաններով կամ հավասար իրավունքներով՝ նախկին դրամազլխի «շահն ի մէջ բերելով» և հավասար դրամական ներդրումներով վերստին «կիրարար ընկերանալ» իր և Հովսեփ Մարութի հետ: Սա, ի վերջո, ձեռնառու էր նաև Հովսեփին, ուստի և 1776—7 թ. ստեղծվեց այս նոր եռանդամ և եռաճյուղ (Սեփարադ-Սուրաթ-Մազրաս) իրավահավասար առևարական ընկերությունը:

Գծվար է ասել, թե որքան էր Հովսեփի ձեռքին եղած ողջ դրամազուխը. 1777 թ. մայիսի 20-ին վախճանվեց նաև նրա 16-ամյա կինը՝ Վարդենին (տե՛ս ծ. 37), որից հետո երկրորդ անգամ ամուսնանալիս (1784 թ. նոյեմբերի 15) նա պարտավոր էր հօգուտ առաջին կնոջ միակ արյունակից-ժառանգի՝ նրա քույր Հռիփսիմեի, հրաժարվել Վարդենու պուլյզ-օժիտից²³: Բայց այն հանգամանքը, որ Հովսեփի երկրորդ ամուսնությունից երկու տարի անց Հռիփսիմեն ամուսնացել է նրա «Յորդնովն» (քեռին մնում էր նրա խնամակալության տակ), իսկ, Աստրախանի դատաստանագրքի կազմողների խոստովանությամբ, պարսկահայոց մեջ «ամենայն գործառնութիւնք եղեն բանիւ և քստ հանութեան դատաւորացս, այնու աղադաւ այլայլեցաւ բազում բարեկարգութիւնք՝ մանաւանդ ի գրեյն կտակագիր և այլ նորին շամնաւա գրուածս»²⁴, հնարավոր է դարձնում ենթադրելը, որ մեր հեղինակը զանց է առել հանդուցյալ կնոջ օժիտից հրաժարվել պարտադրող վաղնշական սովորութային օրենքը: Աղազարի դուստր Հռիփսիմեն երկրորդ անգամ ամուսնանալիս (1795 թ.) ուներ 40 հազար ուսփի առձեռն դրամ և մի քանի թանկարժեք քար²⁵, բայց բացառված չէ, որ նախ Հովսեփը կարող էր նրան զրկած լինել իր օրինական հասանելիքի (և՛ դրամազլխի, և՛ շահի) մի մասից, ապա՝ առաջին ամուսին Փանոս Աղաբարն ամբողջովին վերադարձրած շիններ նրա տարած օժիտը: Այլապես հաղիվ թե «մեծահարուստ վաճառական» կոչված²⁶ Աղազար Ոսկանի մահից հետո՝ 20 տարի շարունակ շրջանառության մեջ գտնված նրա հարստության կանխիկ մասի կեսը կազմեր միայն 40 հազար ուսփի: Գա քիչ հավանական է, որովհետև ինչպես շուտով կտեսնենք, նույն տարիներին սուրաթահայ վաճառականները միանգամից գործի մեջ էին դնում ամբողջ լաբերի (100.000 ուսփի) հասնող գումարներ: Հռիփսիմեի ունեզրկված լինելու մասին այս ենթադրությունը հենվում է նաև այն փաստի վրա, որ երկրորդ անգամ ամուսնանալիս, հավանաբար նախընթաց դառը փորձից ելնելով, ամուսնական համաձայնագրի մեջ նա մտցնել է տվել կետեր, քստ որոնց կարող էր ազատորեն տնօրինել իր ունեցվածքը, պատասխանատու չէր հոլանդացի ամուսնու և

²² Նույն տեղում:

²³ Գատաստանագիրք Աստրախանի, էջ 64, հոդ. 38:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 7. քննդոմք մերն է—Գ. Տ.—Վ.:

²⁵ Տե՛ս M. J. Sein, Armenians in India. From the earliest times to the present Day, Calcutta, 1937, p. 263 (այսուհետև՝ Մ. Սեյ):

²⁶ Նույն տեղում:

նրա ազգականների առջև ընդհանրապես և այդ ազգատ ամուսնու նախաամուսնական պարտքերի համար՝ մասնավորապես²⁷:

Այսպիսով, 1774 թ. Հովսեփի ունեցած և տնօրինության տակ գտնվող դրամագլուխը փոքր չէր, իսկ սուրաթահայ վաճառականների առևտուրն այս շրջանում աննախադեպ ծաղկում էր ապրում, որովհետև նրանք «կալան զհաղորդակցութիւն տուրևառութեան ընդ Պարսկաստանի և ընդ օսմանեան սահմանի, թափելով զվաճառս իւրեանց ի Բուշեռ և ի Բասրայ, ընդ Չինաց և ընդ Մանիլայի, ևս և սիրելի եղեն յաշս հնդիկ թագաւորաց աաշայ կոչեցելոց»²⁸: Ըստ էության Սուրաթն այս օրերին հնդկական տարանցիկ առևտրի ծովային և ցամաքային ուղիների կարևորագույն հանգուցակետն էր. ողջ Հնդկաստանից, Չինաստանից և նրանց հարող կղզիախմբերից ծովային ուղիներով այստեղ բերվող ապրանքն այնուհետև ցամաքով՝ Պարսկաստանի, ապա՝ Ռուսաստանի կամ Թուրքիայի վրայով առաքվում էր Եվրոպա: Իսկ հայ վաճառականները, ինչպես տեսանք, հաճախ ստանում էին գործի մեջ ներդրած իրենց դրամագլխին հավասար շահ: Եվս մի փաստ, որ հաստատում է Հովսեփի ունեկորության մասին մեր ենթադրությունը. 1782 թ. նա էջմիածնի նվիրակ Գրիգոր վարդապետին ընծայել է 130 ուսփի առձեռն դրամ, մի ձեռք քահանայական զգեստ և ոսկեթել կարմիր մ: մահրամա (սրբիչ կամ թաշկինակ), որի դիմաց 1785 թ. մայիսին էջմածնից Դուկաս Կարնեցու ստորագրությամբ շնորհակալության և օրհնության գիր է ուղարկվել մեր հեղինակին²⁹: Առատաձեռնությամբ Հովսեփը սուրաթահայ մյուս վաճառականներից միայն Հոհանջան Հակոբ Գերաբջանին է զիջել, իսկ վերջինս էջմիածնի կարևոր քարերարներից էր, և նրա միջոցներով այստեղ գրքեր էին տպագրում³⁰:

Հենց դրա շնորհիվ է, որ 1783 թ. Հովսեփն ընդունակ է եղել ոմն Սիրի Զաֆարից 3000 ուսփիով գնելու սեփական տուն և էլի 2000 ուսփի ծախսելու նրան կից «նոր շինուածքների» համար: 1784 թ. նոյեմբերի 13-ին տեղափոխվել է նոր տուն, երկու օր անց ամուսնացել ոմն Ներսեսի այրի՝ Շամախեցի Հարությունի դուստր Մարիամի հետ: Գծվար է ասել, թե դրամական իմաստով Հովսեփին ինչ է տվել այս ամուսնությունը, որովհետև երկրորդ կնոջ հոր և հանգուցյալ ամուսնու ու նրանց տնտեսական-ընտանեկան կացության մասին տեղեկություններ չունենք: Նախապես տունն ընծայագրով կնոջ անունով գրանցելով (տե՛ս ծ. 96), 1786 թ. ապրիլի 10—1787 թ. ապրիլի 26 ժամանակամիջոցում նա կատարել է Սուրաթ-Կանտոն (Չինաստան)—Սուրաթ ըստ ամենայնի հաջող առևտրական ճամփորդությունը: Այդ ընթացքում՝ 1786 թ. հուլիսի 9-ին եղել է նրա առաջին կնոջ քույր Հռիփսիմեի վերն ակնարկված ամուսնությունը Փանոս Աղարարի հետ, որ, անկասկած, պետք է որոշ չափով պակասեցներ Հովսեփի ունեցած շրջանառու դրամագլուխը: Սակայն նրա համար առավել ճակատագրական է եղել 1795 թ. դեպի նույն Կանտոն երկրորդ առևտրական ուղևորությունը. և՛ նպատակակետին հասնելուց առաջ, և՛ վերադարձին ֆրանսիացիները գրավել են Հովսեփին տանող նավը, իսկ երկրորդ անգամ՝ նաև բռնադրավել

27 Նույն տեղում, էջ 364:

28 Յ. Տեր-Յովհաննես, Ա, էջ 186:

29 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. № 4501, էջ 59աբ. հմմտ Դիվան, ՆՇ, 1—Ա, էջ 520:

30 Տե՛ս ՄՄ ձեռ. № 4501, էջ 58բ, 60աբ և այլուր. հմմտ. Դիվան, ՆՇ, 1—Ա, էջ 523:

նրա ապրանքը: Չորս տարի շարունակ տատանվել է Մալակկա թերակղզու, Սումատրա կղզու (ներկայիս Մալայզիայի և Ինդոնեզիայի) ու Ֆիլիպինների շրջանում³¹: Ի վերջո, 1799 թ. ապրիլի 21-ին երկրաշարժից հետո գետնի ճաքերից ելած ժանտահոտ տիզմի սպառնալուց Սումատրայում վարակվելով, հիվանդացել է և վերջնականապես ապաքինվել միայն 7 տարի անց: Այս բույր փորձանքների հետևանքով վերջնականապես սնանկացել է, 1799 թ. օգոստոսի 31-ին հասել է Պինանկ, իբրև գրադիր ծառայության մտել Մարգարի որդի Գեորգի մոտ, բայց վերջինս էլ սնանկացել է 1804 թ. գարնանը և ի վիճակի չի եղել վճարելու նույնիսկ գրադրի վարձը, ուստի Հովսեփն ստիպված է եղել մարտին վերադառնալ Սուրաթ³²:

Մեր հեղինակի առևտրական գործունեության այս անփառունակ վախճանը պատահական կամ միայն նրան վերաբերող բան չէր, այլ՝ Հնդկաստանի դաղութացման համար Անգլիայի և Ֆրանսիայի վաղեմի պայքարի վերսկսման³³ ուղղակի հետևանքներից մեկը: Այսպես, 1783 թ. մայիսի 8-ին սուրաթահայ վաճառական Հոհանջան Հակոբ Գերաբյանը Նոր-Ջուզայի առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին գրել է. «ինչպիսի ամեն ազգի խեղ կովում այ. թէ Սուրաթումն՝ դազան մարդ է, թէ Տաղլերի ուսչէ, թէ Մադրասումն՝ Հէյդարալէ, թէ Ֆոանգուրսի, և հալ էլ Հոլանդգի խեղ կոխն այ, որ բովաւորակ ծով ու ցամաք կոխ այ: Չինու նախն բռնվելէն երկու լաք մեր աղդէն գնաց. հալ Բանկալոյ դու է մին նաւ, որ մարաթէն բռնեց՝ երկու և կէս լաքէն իւել մեր աղդէն գնաց. տասն օր այ, որ էս լուր եկել այ, միւս նախն դալէն էլ մեծ կասկածանաց միջում անք... վեց լաք ուսփուցն յաւել մեր աղդին վնաս ելաւ յիրար յետնայ»³⁴: Հաջորդ տարվա փետրվարի 12-ին նույն վաճառականը նույն առաջնորդին գրել է. «օր ըստ օրէ սուրբն անք մտման՝ գլխման աղքատաման, շուքմն ձախորդութիւն աւելաման, մանաւանդ տարէնս շամս 21-էն (1783 թ. ապրիլի 21—Գ. Տ.—Վ.) երկնից բարկութենէն շատոնք աղքատացան, յիսուն և վեց հազար ուսփի ինձանէ գնաց՝ էսպէս յամենուն ուր գօրայ (համեմատ—Գ. Տ.—Վ.). հալ Բաթախու նաւերն գոլման՝ մինն ճանապարհին բռնման, մինն՝ կոտորման. մեր աղդի ետևու լաք ջուքամ գնաց՝ տասներեք հազար ուսփին բանդինս էր»³⁵: Չպետք է կասկածել, որ այս հսկայական դուժարների մեջ կային նաև մեր Հովսեփի կորուստները: Այս բուրբը գեղև 1783—1784 թթ. էր, երբ Անգլիան ու

31 Անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր է հեշտությամբ կազմել Հովսեփի ուղևորությունների բարեկարգ, բայց դա մեր նպատակներից դուրս է:

32 Հ. Տեր-Հովհանյանցը (Ա, էջ 186—7) տպագրել է 1780—1800 թթ. Սուրաթում վաճառականությամբ զբաղված 30 հայ բնտանիքների մի ցանկ, որի վերջից երբորդ անունն է՝ «Յովսէփ Ստեփան-Բժշկեան», բայց սա մեր հեղինակը չէ, որովհետև նրա հայրը բժիշկ չէր. նրան վերաբերողը «Մարկոս Մահտեսի-Յովսեփեան» անունն է, այսինքն՝ ցանկն ըստ ամենայնի կազմվել է 1795—1800 թթ. ընթացքում, երբ Հովսեփ Գահրաշյանը Սուրաթում չէր (գուցե և մահացած էր համարվում): Ամուսնու մոտ տասնամյա բացակայության շրջանում նրա գործերը վարում էր կինը, բայց Նոր-Ջուզայի Ս. Ամենափրկիչ վանք ուղարկված փաստաթղթում (Հ. Տեր-Հովհանյանցի տպագրած ցանկում) նշվել է բնտանիքի ամենամեծ ազամարդ անդամի՝ 10—15-ամյա Մարկոսի անունը:

33 Այս երկարատև պայքարի մասին մանրամասն տես Ա. Բ. Կեպլան, Путешествие в историю. Французы в Индии, М., 1973.

34 Յ. Տեր-Յովհանեսանց, Ա, էջ 189—90:

35 Նույն տեղում, էջ 189—90:

Ֆրանսիան պաշտոնապես պատերազմում էին իրար դեմ. այն ավարտվեց Ֆրանսիայի պարտությունով և մի համաձայնագրի կնքմամբ, որով վերջինիս հաջողվեց Հնդկաստանում պահպանել միայն իր նախկին փոքրիկ հենակետ-ֆակտորիաները, բայց 1793 թ. անգլիացիները պայմանագիրը խախտեցին և վերագրավեցին նաև դրանք: Իսկ դրանից հետո ֆրանսիացիներին մնում էր դիմել գործողությունների ծովահենական եղանակին³⁶, որի պատճառով, ինչպես տեսանք, Սուրաթի և ողջ Հնդկաստանի հայ վաճառականները հակայական վնասներ էին կրում, իսկ դրա հետևանքով էլ ժԸ դ. մայրամուտը նաև սուրաթահայ վաճառականության մայրամուտն էր՝ նրանց մեծ մասը ցրվեց Հնդկաստանի այլ քաղաքներ, հիմնականում՝ Բոմբեյ:

Վերջին հանգամանքը ևս պատահականություն չէր. ֆրանսիացի մրցակիցների հարցը լուծելուց և, հատկապես, անգլա-մայսուրական պատերազմից հետո, ժԸ դ. վերջում անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերությունը (իմա՝ Անգլիան) դարձավ ամբողջ Հնդկաստանի փաստական տերը և ընկերության նահանգական կենտրոններ Բոմբեյի, Մադրասի ու Կալկաթայի նավահանգիստների միջոցով հնդկական առևտուրն ուղղեց գերազանցապես դեպի ծովային ուղի: Յամաքային ճանապարհը, որի կարևորագույն հանգուցակետն էր Սուրաթը, կորցրեց իր նշանակությունը, ուստի և առևտրական իմաստով Սուրաթի հաշվին մի քանի անգամ ավելի մեծացավ նրան բավական մոտ գտնվող Բոմբեյի դերը: Հայերի սուրաթյան վաճառականությունը նույնպես մարեց³⁷. նրանց մեծ մասը տեղափոխվեց Բոմբեյ (Հովսեփի գործում հիշատակված են Սուրաթից այստեղ եկած Բոմաս Նիկողոսի ժառանգների, Պողենց Հովսեփ Միրայի, Խալաբյան տոհմի մի շառավղի³⁸ և ուրիշների անունները): Միաժամանակ, Հնդկաստանի լիիրավ տեր դարձած անգլիացիներն սկսեցին արմատական եղանակներով առևտրատնտեսական ասպարեզից վտարել իրենց նախկին «դաշնակից» հայերին, որոնք այդ ժամանակ այլևս չէին կարող մրցել լավագույնս կազմակերպված հզոր ազգաբաղաբաղական ուժի՝ անգլիական առևտրական ընկերության հետ: Գրեթե բոլոր խոշոր հայ վաճառականները սնանկացան, ժՔ դ. սկզբներից ի վեր հնդկահայերը մեծ մասամբ պետական մանր պաշտոնյաներ, զինվորականներ, թարգմանիչներ, առևտրական գրասենյակների գրագիրներ և այս կարգի այլ մանր ծառայողներ էին³⁹:

Մեր հեղինակի ընտանիքը ևս արժանացավ հնդկահայության այս տխուր ճակատագրին. Պինանկից վերադառնալուց հետո Հովսեփն այլևս նոր գոր-

36 Տե՛ս А. Б. Капан, *նշվ. աշխ.*, էջ 205—18. Անգլիան այդ զաղութները վերագործրեց նապոլեոնին, բայց 1803 թ. կրկին գրավեց և Բուրբոններին հանձնեց միայն 1816 թ.:

37 ժՔ դ. Սուրաթում մնացել էին սակավաթիվ հայեր, որոնք չէին կարող հոգալ նույնիսկ հայոց Ս. Աստվածածին եկեղեցու քահանայի ուժեղի հարցը. անգլիական իշխանությունների հետ երկարատև գրազրույթներից հետո, 1861 թ. եկեղեցին փակվեց, իսկ նրա կայքը տեղափոխվեց Բոմբեյի Ս. Պետրոս եկեղեցի: 1907 թ. այնտեղ կար միայն մի հայ ծերունի (տե՛ս Մ. Անր էջ 267—77):

38 Տե՛ս այստեղ, ծ. 56: Այս փաստն ուղղակիորեն հաստատում է Մ. Սևթի (էջ 298—4) այն պնդումը, թե անգլիացիները որոշակի գիտավորությամբ դեպի Բոմբեյ էին հրապուրում Սուրաթի հայ վաճառականներին:

39 Հմմտ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. V. Հայաստանը 1801—1870 թթ., Երևան, 1974, էջ 521—2:

ծի ձեռնարկելու ընդունակ շէր⁴⁰, և 1805 թ. սկզբին «ինկլիզերէնի» ուսում առած իր որդիներ Մարկոսին ու Ղուկասին (չորս տարի անց նաև Մատթեոսին) որպես գրագիր ծառայության տվեց «մտոր Թոմաս Վալթի Օֆիսից»⁴¹: Սուրաթի անգլիական, առևտրական գրասենյակում: Ըստ որում, վարձատրությունն այնպիսին էր, որին, անկասկած, ոչ մի անգլիացի շէր համաձայնի. ավագ որդիներն ամսական ստանում էին 40-ական ռուփի, որը պետք է տարեկան աճեր 10-ականով, իսկ կրտսերին մի տարի ձրի աշխատեցնելուց հետո, պատճառաբանելով՝ թե անգլերենի իմացության մեջ «ոչ է կատարեալ», ամսական տալիս էին 20 ռուփի: Ավելին, 1809 թ., երբ այս Թոմաս Վալթը նահանգական կենտրոն Բոմբեյում նշանակվեց ավելի բարձր պաշտոնի, Հովսեփի ընտանիքը կանգնեց ճակատագրական երկընտրանքի առջև՝ կամ պետք է անգլիացի պարոնի հետ տեղափոխվեր Բոմբեյ և շարունակեր ստանալ գոյություն համար անհրաժեշտ շնչին վարձատրությունը, կամ՝ մնար Սուրաթում և դրկվեր այդ շնչին նպաստից⁴²: Եվ, բնականաբար, ընտրվեց առաջին տարբերակը:

Բոմբեյ գնալուց հետո Հովսեփը վաճառեց վարձով տրված Սուրաթի իր տունը, որպեսզի կարողանա վճարել անհաջող առևտրական ուղևորության պատճառով առաջացած պարտքերը: Մի քանի տարի անց Հովսեփի որդիները կարողացել են օգտվել ինչ-որ նպաստավոր հանգամանքներից, որոշ գումար տնտեսել կամ կուտակել, դուրս գալ Թոմաս Վալթի Օֆիսից (կրտսերը՝ Մատթեոսը դուրս է եկել 1818 թ., հավանական է, որ ավագներն ավելի շուտ ազատված լինեին) և ինքնուրույն առևտուր սկսել: Այս ենթադրության համար մեզ հիմք է տալիս նախ այն փաստը, որ Բոմբեյ դալուց 13 տարի անց (1823 թ.) Հովսեփի ընտանիքը «քրէով կացած» տնից տեղափոխվել է «Մարկոսին և Ղուկասին արծաթագին գնեալ և շինեցուցեալ» տուն: Փոքր հիմք չէ նաև ԺՊ դ. կեսերին վերաբերող՝ Հ. Տեր-Հովհանյանցի հետևյալ վկայությունը. «Երկու եղբարք՝ պարոնայք Մարկոս և Ղուկաս Մահտեսի-Յովսեփեան իրրև քանի ամօր յառաջ էին անդ (Բոմբեյում—Գ. Տ.—Վ.) առաջադէմ, այլ սնանկութիւն խոնարհեցուցիչ այց ել նոցա»⁴²: Վերջապես, նույն ենթադրության օգտին է խոսում նաև Մ. Սեթի հետևյալ ժլատ բնորոշումը. «Մարկոս Հովսեփը ԺՊ դ. առաջին կեսի ընթացքում (Բոմբեյում—Գ. Տ.—Վ.) հաջողակ հայ վաճառական էր»⁴³:

Մենք բավական մանրամասն տեղեկություններ ունենք Մարկոսի կրտսեր որդի «Հովսեփ բժշկի» գործունեության մասին՝ նա Հնդկաստանի անգլիական գաղութային բանակում երբևէ ամենաբարձր աստիճանի հասած հայ սպան էր՝ բժշկական ծառայության գեներալ (տես ծ. 112). ավագ որդի Գրիգորի մասին գիտենք միայն այն, որ ղեղազործ էր և Բոմբեյում ղեղա-

40 Գործից ետ քաշվելուց հետո նա սկսում է ավելի քիչ խոսել իր ընտանիքի անդամների գրադմոսների մասին, իսկ Մարկոսը, ինչպես գիտենք, սոսկ տարեգրող է, ուստի տոհմի պատմության այս հատվածի մասին քիչ գիտենք:

41 Արևելա-Հնդկական ընկերությունը մանր պաշտոնների էր ընդունում նաև հնդիկներին և մյուս տեղացիներին, ու նրանց վճարում 6—10 անգամ պակաս՝ քան անգլիացիներին. տե՛ս Новая история Индии, М., 1961, էջ 186:

42 Յ. Տէր-Յովհաննանց, Բ, էջ 108:

43 Մ. Սեթ, էջ 301:

տուն ունեի⁴⁴։ Իսկ նրա եղբայր Ղուկասի որդի Գավթի զբաղմունքի մասին որևէ տեղեկություն չունենք. գիտենք միայն այն, որ Մ. Թաղիադյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» գրքին (1847 թ.) բաժանորդագրվել էին բոմբեյաբնակ երեք մարդ. «Յարութիւն Յորդանանեան, Գրիգոր Մ[արկոս] Մահտեսի-Յովսէփ և Դաւիթ Ղ[ուկաս] Մահտեսի-Յովսէփ»⁴⁵։ Այս Գավթի ամուսնութեան և ունեցած զավակների մասին ևս մեր աղբյուրը չի խոսում, իսկ Հովսեփի բժշկի որդու և օտարահունչ անուններով շորս դուստրերի, նրա եղբայր Գրիգորի յոթ զավակների ծննդյան և մկրտութեան հանգամանքները հաղորդում է մանրամասնորեն։

Քանի որ Հայսմավուրքի և նարեկի գրանցումներն ընդհատվում են 1864 թվականով, անհրաժեշտ էր պարզել նաև տոհմի պատմության մինչև մեր օրերն ընկնող ետտարեգրական շրջանի պատկերը։ Ուստի մեր խընդրանքով աղբյուրիս ձեռագրերի նվիրատու Հ. Ավետումյանը դիմեց Գահրաշյան ընտանիքի այժմ լոնդոնաբնակ ամենատարիքով անդամին՝ տիկին Վիկտորիա Հովսեփյանին (հիշյալ ձեռագրերը ևս ստացել էր նրանից) և մի քանի նամակով հաղորդեց այն ամենը, ինչ պահպանել էր նրա հիշողությունը⁴⁶։ Այդ ամբողջը, որի համառոտ շարադրանքն իբրև «Հավելված Գ» կցել ենք բնագրին, լրացրեց մեր իմացությունները և հնարավոր դարձրեց հայագիտության տրամադրության տակ զննել եզակի արժեք ունեցող մի աղբյուր, որ, անկախ պատմական պայմանների և հայ իրականության հարափոփոխությունից, շարունակաբար և առանց ընդհատման ներկայացնում է մի գերդաստանի շուրջ շորսհարյուրամյա (մոտ 1600—2000 թթ.) պատմությունը, այդ ընթացքում հորից-որդի ապրած 10 սերնդի ժամանակագրությունը։

Նույն հիշողությունների շնորհիվ նաև հնարավոր եղավ եզրակացնել, որ ընտանիքի բարգավաճման շրջանը մեր հեղինակ Հովսեփի կյանքի փոքր ժամանակահատվածն էր. նրանից հետո մի փոքր բարեկեցություն ստեղծեցին նաև իր որդիները, թոռները ևս հնդկահայ հասարակության մեջ հասան ինչ-որ դիրքի, բայց ծոռները և նրանց զավակները՝ 7—8-րդ սերունդները, արդեն զրասենյակային մանր ծառայողներ էին (հաշվապահ, պահեստապետ և այլն)։ 1950-ական թթ. բոմբեյահայ գաղութն արդեն մարում էր, կյանքն այստեղ անհեռանկար էր դարձել, ուստի 1960 թ. դահրաշյան-հովսեփյանների շառավիղները (6 հոգի) մեկնեցին Լոնդոն։ Այստեղ նրանց 9-րդ սերնդի միակ արական ներկայացուցիչը՝ տոհմի մեջ Հովսեփ անունը կրող շորրորդ մարդը ամուսնացել է անգլուհու հետ և այժմ իր անգլախոս ընտանիքով ապրում է Օնտարիոյում (Կանադա)։

44 Նույն տեղում։

45 Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, Ուղեգրություններ, հոդվածներ, նամակներ, վավերագրեր, երեվան, 1975, էջ 539։

46 Ինչպես Հովսեփի և նրա որդու շարադրանքի, նույնպես և այս հիշողությունների մեջ ընտանիքի որոշ հյուղերի մասին տեղեկություններ չկան։ Սա ոչ թե այդ հյուղերի ընդհատման նշանակ է, այլ՝ մեր շիմացության, որն էլ իր հերթին պատճառաբանվում է ժամանակի հետ՝ տոհմի տարբեր վայրերում ապրած շառավիղների օտարացմամբ ու խորթացմամբ։ Իրեն, ընտանիքի այդ «ընդհատվող» հյուղերի կենդանի ժառանգորդների ապագա բացահայտումները լիովին հնարավոր են, այսինքն՝ ներկա հրապարակումը կարող է ունենալ նաև գործնական արդյունքներ։

* * *

Այժմ համառոտ բնորոշենք Հովսեփ Գահրաշյանի երկի ազդյուրագիտական այն հատկանիշները, որոնց շնորհիվ այս գործը դադարում է սոսկ մի գերդաստանի մոտ շորսդարյա պատմություն լինելուց և դառնում եզակի ազդյուր բնդհանրապես Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայության կյանքն ավելի ճշգրիտ և մանրամասն պատկերացնելու համար:

Առաջին հերթին պետք է նշել, որ մեր պատմագրության մի ճյուղի՝ տոհմական պատմություն-ժամանակագրությունների շրջանառության մեջ գտնվող հուշարձաններն առայժմ բավական քիչ են⁴⁷, ուստի և այս գործի հրապարակմամբ դրանց քանակն ավելանում է ոչ սակավարժեք մի բնագրով ևս:

Հովսեփի գործունեության սկզբից ի վեր՝ 1761 թ., նրա բոլոր տեղեկությունները ճշգրիտ թվագրված են նախ ամիսներով, ապա՝ ամսաթվերով: Այս արժանիքի համար պարտական ենք մեր հեղինակի առևտրական հաշվեմատյաններին, որոնց մեջ նա պարտավոր էր «վասն իրաքանչիւր առտորոյ գրել մի քստ միոջէ օրինաւոր գիրք հաշուի»⁴⁸: Այս հաշվի գրքերից էլ հետագայում քաղվել են Գահրաշյան տան պատմության մեջ գրանցված տարեթվերն ու ամսաթվերը, որոնց արժանահավատությունը հաստատվում է այլ ազդյուրներով և որոնք կարող են օգտագործվել նրա մեջ հիշատակված հնդկահայ գործիչների կենսագործունեությունն ուսումնասիրելիս:

Հովսեփի գործի արժեքը մեծ է նաև պատմա-վիճակագրական տեսակետից. մի ընտանիքի օրինակով կարելի է վերապահություններով պատկերացում կազմել նոր-Ջուղայի և Հնդկաստանի հայ բնակիչների ընտանիքների կազմի, արական և իգական անդամների քանակի, նրանց տեղաշարժերի և ճյուղավորումների, մանուկների և ծննդկանների մահացությունների հաճախականության և այլ հարցերի մասին:

Գահրաշյան տան պատմությունը մեծապես ավելացնում է մեր իմացությունները ժԸ դ. երկրորդ կեսի Սուրաթի և ժԹ դ. առաջին կեսի Բոմբեյի հայ գաղութների մասին: Այսպես, Մ. Սեթն իր մեծարժեք աշխատության «Տիկին Հոփսիմե կեմբրուզեն. մի հայ կին վաճառական» խորագրով գլուխը⁴⁹ նվիրել է հնդկահայության կյանքում իրապես մեծ դեր խաղացած մի կնոջ, որը մեր հեղինակի քենին էր և որի ընտանիքի նախընթացի մասին այս ազդյուրն ունի բավական կարևոր տեղեկություններ, իսկ սրանք էական ճշտումներ են մտցնում հնդկահայոց պատմաբանի շարադրանքի մեջ (տես ծ. 49): Նույն գրքի «Հայերը Բոմբեյում» ոչ այնքան հարուստ (10 էջ) գլխի երեք էջը⁵⁰ նվիրված է մեզ ծանոթ բժիշկ Հովսեփ Մարկոս Հովսեփյանին՝ մեր հեղինակի թոռանը, որի ընտանիքի մասին Մ. Սեթին հայտնի էր միայն այն, որ Բոմբեյ էին եկել Սուրաթից և որ այս բարձրաս-

47 Հմմտ. Գրիգոր և Ուրախ Կարնեցիների ժամանակագրությունը.—Մանր ժամանակագրություններ, ԺԱ—ԺԸ դդ., հ. Ա, Կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 292—6. [Մարուզե և Աւետիս Կարնեցիների ընտանեկան տարեգրությունը].—Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց վանուց Ս. Կարապետի և Ս. Գանիէլի ի Կեսաբիա, Կազմեց Տ. Պալեան, Վիեննա, 1963, էջ 1—6. և այլն:

48 Գատաստանագիրք Աստրախանի, էջ 132:

49 Մ. Սեթ, էջ 263—6:

50 Նույն տեղում, էջ 299—301:

տիճան բժշկի հայրը Բոմբեյում զբաղվում էր վաճառականությամբ (հմմտ. ծ. 112): Իսկ այժմ՝ մեր աղբյուրի շնորհիվ առավել քան մանրամասն գիտենք այդ նշանավոր բժշկի տառացիորեն «յոթը պորտը», նրա որդու, շորս դուստրերի և այրու, սրա մադրասցի հարազատների անունները և այլ մանրամասներ:

Սուրաթահայ վաճառականների վերն ակնարկված անվանացանկի մեջ թվարկված 30 մարդուց 10-ի մասին մեր աղբյուրը հաղորդում է այնպիսի կենցաղային-ազգակցական մանրամասներ, որոնք կարելի է համադրել շրջանառության մեջ գտնվող այլ փաստերի հետ և ուրվագծային պատկերացում կազմել նրանց գործունեության մասին (հմմտ. ծ. 37—8, 40, 49, 50, 53—6 և այլն): Որոշակիորեն արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Խալդարյան տոհմի էմնիազյան ճյուղի հնդկաստանյան առևտրական գործունեության մասին. առաջին անգամ այստեղից ենք իմանում Աբրահամ Հովհաննես-Հովսեփ Մարութ-Հովսեփ Դահրաշյան եռանգամ առևտրական ընկերության մասին: Ուշագրավ տեղեկություններ ունի նաև ազգակցորեն Դահրաշյանների հետ կապված՝ ժԹ դ. առաջին կեսի բոմբեյահայ վաճառականներ Կարապետ Ծատուրի, Խաչատուր Հովհաննեսի, Հարություն Կոստանդիանոսի, Հովսեփ Միքայելի, Մկրտիչ Հարությունի, Հարություն Աղանուրյանի և նրա որդիների, Հորդանան Հովսեփի ու նրա որդու, Աստվածատուր Հարություն Աթամի, Գալստան Նազարեթի և ուրիշների, Սուրաթում և Բոմբեյում ժԸ—ժԹ դդ. պաշտոնավարած տասնյակ հայ քահանաների մասին և այլն: Ավելին, Հովսեփի գործի և Մարկոսի շարունակության շնորհիվ հնարավոր է դառնում պարզելու ժԹ դ. վերջում և ներկա դարի սկզբում Բոմբեյում ամենաերևելի դիրք ունեցած հայ ընտանիքի՝ Միքայելյան տոհմի ծագումն ու նախընթացը (տես ծ. 102) և այլն:

Մի այլ իրողության շնորհիվ ևս ընդգծվում է Հովսեփ Դահրաշյանի գործի արժեքը ընդհանրապես հնդկահայության պատմության համար. կյանքի և պայմանների հարափոփոխությունը հաճախ է վերջիններիս ստիպել տեղափոխվել մի քաղաքից մյուսը (լավագույն օրինակը Սուրաթն է, որի հայ գաղութը կարճատև և բուռն ծաղկումից հետո մարեց նախորդ դարի սկզբին): Այս պատճառով էլ հաճախ հնարավոր է այստեղ իբրև սուրաթարենակ կամ բոմբեյարենակ հիշատակված տարբեր մարդկանց, առավել ևս՝ նրանց զավակներին հետազայում տեսնել Հնդկաստանի կամ Ինդոնեզիայի այլ հայկական գաղութներում:

Այսպիսով, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայ գաղթավայրերի պատմությունն ուսումնասիրող մասնագետների ուշադրությանը ներկայացվող այս աղբյուրը հայության այդ հոծ զանգվածի սոսկ մի բեկորի կենսագրությունն է, առանց որի օգտագործման այսուհետև չի կարող գրվել Սուրաթի և Բոմբեյի հայ գաղութների պատմության նոր շարադրանքը: Դահրաշյան տոհմը նոր-չուղայեցի ամենասովորական մի ընտանիք էր, որն արհեստագործությունից թեթևից դեպի առևտուր, բայց շկարողացավ դիմանալ անգլիացիների մրցակցությանը, սակայն դարեր շարունակ պահպանեց իր ազգային նկարագիրն ու դիմագիծը:

* * *

Այժմ անդրադառնանք բնագրի հրատարակության առանձնահատկություններին.

Մեր ունեցած երկու օրինակն էլ հեղինակային են, բայց հիմք ենք ընդունել Հայսմավուրքի տարբերակը, որն առավել ամբողջական, ընդգրկուն և ավարտուն է. Նարեկի օրինակի տարբերությունները հիմնականում ոճական կամ շարադասական են, բնագրի սկզբնական վիճակ չեն արտահայտում, ուստի դրանք իբրև տարբերություն ներկայացնելն անհնար (1785—1817 թթ. հատվածը) կամ անիմաստ է: Այդ պատճառով էլ Հայսմավուրքում մոռացմամբ չգրանցված հաղորդումները և Նարեկի ունեցած մյուս մանրամասները, ուղղանկյուն փակագծերի՝ [] մեջ առնելով, մուծել ենք բնագիր: 1785—1864 թթ. բոլոր հաղորդումների վերջում, կոր փակագծերի մեջ նշել Նարեկի տարբերակի մեջ այդ հատվածի դոյությունը կամ չդոյությունը:

Բնագիրը հրատարակության ենք պատրաստել ընդունված սկզբունքներով. ըստ ժամանակակից կանոնների նշանակել ենք կետադրությունը, մեր վերականգնումներն առել ենք ուղղանկյուն⁵¹, թվերի և թվականների վերծանումները՝ կոր⁵², անուշադրությամբ առաջացած հեղինակային կրկնությունները՝ սուրանկյուն փակագծերի մեջ. եղծված կամ ընկած մասերի տեղում դրել ենք երեք թեք զուգահեռ՝ |||, Հայսմավուրքում վնասված մասերը որոշ դեպքերում, առանց նշելու, վերականգնել ենք Նարեկի տարբերակի օգնությամբ, ուղղագրական շեղումներն ընդգծել ենք: Ազարիայի տոմարի առանց ամսաթվերի նշված տարեթվերի մոտ, փակագծում նշել ենք փրկչական թվականի համապատասխան երկու տարին՝ «165 (1780—1)», նկատի ունենալով, որ փոքր թվականի այդ տարին ընդգրկում է առաջինի մարտի 21-ից մինչև երկրորդի մարտի 20-ի օրը: 1810-ական թվականներից սկսած բնագրում հիշատակվում են ներկա թվականության նոր՝ գրիգորյան կոչվող տարբերակի ամսաթվերը, ուստի Ազարիայի տոմարի բոլոր ամսաթվերի մոտ, կոր փակագծերի մեջ նշել ենք միայն նոր տոմարի ամսաթվերը (հնի համեմատ ՓԸ դարում ունեին 11, ՓԹ դ.՝ 12 օրվա տարբերություն). երկվությունից խուսափելով, նույն ամսաթվերն ենք օգտագործել նաև ներկա առաջաբանում ու ծանոթագրությունների մեջ: Տոմարական համակարգերի և ամսանունների բազմազանության պատճառով բոլոր կարգի ամսանունները գրել ենք գլխատառերով:

Բնագրին իբրև առաջին և երկրորդ հավելված կցել ենք Հայսմավուրքի տիտղոսաթերթը և բուն հիշատակարանը, որոնց տեղեկությունները և ընդհանրապես ողջ շարադրանքը մեծ արժեք ունեն Հովսեփի միջավայրի ու նրա զբաղմունքի տեր մարդկանց հոգեբանությունը ճիշտ հասկանալու համար: Երրորդ հավելվածը 1785 թ. մայիսին էջմիածնի կաթողիկոսարանի

⁵¹ Մրանք հիմնականում երեք թեք զուգահեռով՝ ||| նշանակուած՝ եղծումներ ունեցող մասերում են՝ դրա շնորհիւ էլ հեշտութեամբ զատուած են նոյնպիսի՝ ուղղանկին փակագծերի մէջ առնուած՝ Նարեկի յաւելուածային բառերից, արտայայտութիւններից և հաղորդումներից: Իսկ մոռացմամբ չգրուած առանձին տառերի վերականգնումներն ինքնին չոկուած են մնացած բոլորից:

⁵² Այսպիսի փակագծեր մեկ-երկու անգամ օգտագործել է նաև Հովսեփը, բայց դրանք հեշտութեամբ զատվում են մեր նշանակածներից:

գրասենյակից Հովսեփին ուղարկված նամակի սևագրությունն է⁵³, որ Ղուկաս Կարնեցու գրագրությունների հատորի մեջ միայն հիշատակվել է⁵⁴: Չորրորդ հավելվածը տիկին Վիկտորիա Հովսեփյանի հիշողությունների շարադրանքն է, որ համառոտ վերարտադրում է Գահրաշյան ընտանիքի 1865 թ. այս կողմ ընկած ժամանակահատվածի պատմությունը: Իսկ հինգերորդը մեր կազմած պարզեցված տոհմածառն է, ուր գահրաշյանների դուստրերի ամուսնությունները և նրանց զավակներին, նաև՝ անզավակ ամուսնությունները շենք նշել: Այստեղ բացակայում են նաև ծննդյան և մահվան ամսաթվերը և ամուսնությունների թվականները, որոնք հեշտությամբ կարող են գտնվել աղբյուրի ժամանակագրական կառուցվածքի շնորհիվ: Շփոթից խուսափելու համար կրկնվող անունները համարակալել ենք հայերենի այբուբենի տառերով: Հովսեփի տարբեր հաղորդումների զուգադրմամբ, հաճախ էլ նրա ժառանգների տապանագրերի հիման վրա տոհմածառի մեջ նշանակել ենք նաև որոշ թեական կամ աներկբայելի թվականներ, որոնք պատճառաբանված են ծանոթագրությունների մեջ: Վերջիններիս մի մասն օտար և բարբառային բառերի բացատրություններ են⁵⁵, իսկ հիմնականը՝ Հովսեփի ընտանիքի անդամների կամ նրա հիշատակած անձանց մասին այլ աղբյուրներից մեզ հայտնի տեղեկությունները: Այդ աղբյուրներից մեզ համար առավել արժեքավոր ու օգտակար է եղել Գերենիկ կպս. Փոլադյանի կազմած «Արձանագիրք հնդկահայոց» ժողովածուն⁵⁶, որից քաղել ենք Գահրաշյան ընտանիքի՝ Սուրաթում և Բոմբեյում թաղված անդամների տապանագրերը⁵⁷, որոնք լիովին համընկնում և հաստատում են Հովսեփի հաղորդած թվականների արժանահավատությունը: Հաճելի պարտականություն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Լ. Գ. Մինասյանին, որը մեր խնդրանքով նոր-Ջուղայի գերեզմանոցում փնտրել, ընդօրինակել և ուղարկել է Հովսեփի տատ նարգիզի, հոր, մոր և ավագ հորեղբոր տապանագրերը. սրանք մեծապես նպաստել են աղբյուրիս ժամանակագրական հենքի որոշ թերիների լրացմանը և՛ հրեմն ճշգրտել Հովսեփի մոտավոր կամ սխալ թվագրումները⁵⁸:

53 ՄՄ ձեռ. № 4501, էջ 59աբ:

54 ՏՆ՝ս Գիվան, ՆՇ, 1—Ա, էջ 520:

55 Բացատրությունների համար, երբեմն, շնորհակալությամբ ստացել ենք պրոֆ. Լ. Փափազյանի և արևելագիտ-բանասեր Ն. Գեորգյանի սիրահոժար օգնությունը:

56 ՄՄ, Հայ. նոր ձեռ. № 244. Գ. Փոլադյանի այս մեծարժեք ժողովածուն ևս պատրաստում ենք հրատարակության:

57 Այստեղ ըկան Բոմբեյի Ա. Պետրոս եկեղեցու բակի և բաղաբամիջի Gîrgaum վայրի՝ 1812—1870 թթ. գործած գերեզմանոցի (տե՛ս Մ. ԱԼք, էջ 298, Թ. Գուշակեան, Հնդկահայր, էջ 25) արձանագրությունները, ուստի և մեր ծանոթագրությունների մեջ գահրաշյանների այդ սարիների հանգուցյալների տապանագրերն արտացոլված չեն:

58 ՏՆ՝ս ծ. 6, 16—7, 27. մեր աղբյուրը տալիս է նոր-Ջուղայի գերեզմանոցի Գահրաշյան ընտանիքին հատկացված մասում թաղված մոտ 20 մարդու անուն, բայց, ինչպես հայտնեց Լ. Մինասյանը՝ «Գերեզմանատան այդ մասից՝ Չաղահարույցի հյուսիսային կողմից, 1936 թվին մի ճամփա բացվելու հետևանքով, մեծ թվով տապանաքարեր այս ու այն կողմ են ընկել կամ կուտրատվել ու գետնի տակ թաղվել»:

217ա²

[ՅՈՎՍԷՓԱՅ ԴԱՀՐԱՇԵԱՆՑ]

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԵԱՅՆ ԻՄՈՑ,

Ի ԶՈՋ ՊԱՊՈՅՆ ԻՄՈՑ ՍԿՍԵԱԼ ՄԻՆՉԵԻ ԹՈՌՔ, ԻՄ՝ Ի ՎԵՅԵՐՈՐԳ
ՑԵՂՆ ԴԱՀՐԱՇԵՑԻՈՑՆ. ԱՅՍՊԷՍ.

Դահրաշի Զաքարիայն ծնաւ զԴահրաշեանց Սարգիսն, Դահրաշեանց Սարգիսն ծնաւ զԴահրաշեանց Ստեփանն, Դահրաշեանց Ստեփանն ծնաւ զԴահրաշեանց մահտեսի Յովսէփս, մահտեսի Յովսէփս, Աստուծով ծնալ զՍտեփանոսն, զՄարկոսն, զՂուկասն և զՄատթէոսն Դահրաշեանց, Մարկոսս ծնաւ զԴահրաշեանց Վարդիսաթուն թոռնիկս. որպէս ըզլուեալս և տեսեալս գրեցի:

1. Գիտելի է, զի ես լուայ ի բերանոյ հանւոյն իմ նարգզէն, թէ սկեսեր այրն իմ էր ծնեալ ի Թարեզ գաղաքի և կոչիւր Զաքարիայ (և ի ժամանակս մեծին Շահ Աբասու Պարսից թագաւորին, որ նստէրն ի Թարեզ) և էր արեւստիւ սամուրակար՝. և երիտասարդ ուժեղ յոյժ անհամեմատ: Եւ շահն յոյժ սիրէր զմենամարտիկս արանց և անասնոց և գազանաց, և ամենայն ուրբաթի աւուր առաջի կացուցանէր ազգի ազգի մարտիկս և մարտնչեցուցանէր առ միմեանս և նորօք ուրախանայր և զբօսնոյր. և ամենայն բաղմութիւնք ժողովրդոցն անդ ժողովէին՝ ի տես խաղուցն մարտկաց: Իսկ յաւուր միում մարտնչեցոյց շահն երկուս գոմէշս ընդ միմեանս, և տեեաց մարտն մեծ ժամս, և շահն հրամայեաց բաժանել ի միմեանց, զի մի վիրաւորիցին. և պահապանքն ջանացին և ոչ կարացին բաժանել: Եւ շահն ունէր տասն ըմբշամարտիկս, որոց հրամայեաց բաժանել, և նորա ջանացին, ևս ոչ կարացին բաժանել ի միմեանց: Եւ շահն ասաց. Աւաղ, որ ոչ գտաւ ի քաղաքի իմում բաժանօղ գոցա, և ահա ի դուր վիրաւորին գոքայ: Եւ անդ էր Զաքարիայ սկեսեր այրն իմ՝ խառն ի մէջ բաղմութեան ամբոխին, և ի լսելն զբանն ի թագաւորէն, իսկոյն յառաջ մատեաւ առ թագաւորն և խոնարհեալ ասաց. Կեցցէ արքայ, եթէ զիս հրամայեսցես, ես Աստուծով բաժանեցից զգոսա:

217բ¹

|| ||| բաժանեսցես, յինէ ||| Զաքարիայ, և կալաւ |||ն, և միւս ձեռամբն զ|||ու ուժգնութեամբ ճմլելով զակ ||| [բաժանեաց ի] միմեանց և մեկուսացոյց. և շահ[ն հր]ամայե[աց պահ]ապանացն գոմշոցն տանել զնոսա ի տ[եղիս] նոցա և դարմանել զվէրս եղջերաց նոցա: Եւ նոյն[ժամայն] խիլայեաց² շահն Զաքարիային՝ տալով նմա հանդերձ[ս] պատուականս և երիվարս զարդարեալս, և կարգեաց զխաւոր ի վերայ տասնեսին ըմբշացն և կոչեաց զան[ուն] նորա Դահրաշի Զաքարիայ, և հաստատեալ կարգեաց նմա ոռճիկս ամենայն ամսազլխի տալ նմա. և տային նմա ամսէ ամիս: Եւ եղև գնալ շահին ի Թարիզոյ ի Ասպահան քաղաքն, տարաւ ընդ իւր և զԴահրաշի Զաքարիայ ամենայն ընտանեօք և աղխիւքն իւրովք. և գնացին ընդ նմալ այլ ևս չորս տուն քրիստոնեայք բարեկամք՝ ամենայն աղխիւքն իւրեանց, ի Ասպահան քաղաք, և ետ նոցա շահն տեղի բնակութեան յայնկոյս գետոյն Զանդայ, ի հարաֆայկողմն նոր Զուղայու, և անդ շինեցին տունս բնակութեան իւ-

րեանց և կոչեցաւ Քարէզցոց մահլաթ, և յարեցան դաշտեցիքն ևս ընդ նոսա և շինեցին իւրեանց տունս բնակութեան ի հարաւաչկողմն Քարէզցոց մահլաթին, և կոչեցան Դաշտեցիք³:

Իսկ Դահբաշի Զաքարիայն անդ ամուսնացաւ ընդ դստեր թարիզեցոյ Վարդխաթուն կոչեցելոյ, և ծնաւ որդիս և անուանեաց զանուն նորա Սարգիս, և ինքն հասեալ ի բարձր ծերութեան, հանգեալ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս, և յետ նորա կին նորա Վարդխաթունն փոխեցաւ ի Քրիստոս և թաղեցաւ մերձ Զագայարուցի մատուռին, ընդ առն իւրոյ, մէջ արեմուտ և հիւսիս Զագայարուցի, և գերեզմանայ քարին նկարիւ փորագրեալ զոյ առն արեգակ և կնոջն՝ լուսին, որոց հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յերկնից արքայութեանն արժանաւորս արասցէ:

2. Սարգիսն Դահբաշեանց որդի էր Դահբաշի Զաքարիային և արհեստիւ սամուրակար՝ որպէս հայրն իւր: Եւ ի շափ հասակի հասեալ, ամուսնացուցին ծնօղք նորա ընդ դստեր թարիզեցոյ միոյ նարկիզ կոչեցելոյ, և ծնաւ որդիս հինգ և դուստր մի. նախ՝ Սաֆարն, երկրորդ՝ Դաւիթն, երրորդ՝ Սաէփանն, չորրորդ՝ Հէրապետն, հինգերորդ՝ Քարառուքն, վեցերորդ՝ Զաքարիայն: Այս երանելի Սարգիսս էր յոյժ բարեպաշտ և երկիւղած Աստուծոյ և ուսաւ զիզուս և բարբառս ինկլիզաց և յարեցաւ առ ինկլիզ ոմն պարոնի, և նա վարձիւ պահեաց ընդ իւր՝ ի սպասաւորութիւն թարգմանութեան պարսկական լեզուի, և ընդ նմա գնաց ի Բրիտանիայ և դարձաւ, և ընդ այլ ումեմն ինկլիզ պարոնաց, և երկու անգամ գնաց և դարձաւ և յերրորդում դառնալն ի Ասպահան, ի Բանդար-Աբասու ցամաքային ճանապարհաւ երիւարաւ երթայր, և սպասաւորն չորեաւ զկնի նորա երթայր, և մերձ ի Ասպահանու հողմ ինչ թիւնաւոր դիպեալ, որ բաղի-սամուր ասեն, և հիւանդացեալ մերձ ի վաղճանն, ետես զհրեշտակն հոգիւրնկալ և աղօթեալ խնդրեաց յԱստուծոյ ժամանակ՝ մինչև հասանել Ասպահան, տունն իւր, և հաղորդել ի սուրբ մարմնոյ և յարենէ Որդոյն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի, և լուսաւ պատասխանի ի հրեշտակէն, թէ լինելոց է քստ խնդրոցա, և անյայտ եղև: Իսկոյն ստիպեաց սպասաւորին քշել զերիվարն առ ի փութով հասանիլ ի տուն իւր: Եւ յետ երից ժամուց ի գիշերի հասին ի տունս իւրեանց, և խոստովանեալ հաղորդեցաւ ի սուրբ խորհրդոյն և ողջունեաց զոքանչ և կողակիցն և համբուրեաց զաւակունսն իւր, և ասաց, զոր սակի դրամ ի խուրչն ձիոյս է՝ իմ է, առեալ պահեցէք և շքաւորապէս արարէք խարչ՝ ապրուստից ձերոց, և շունիմ պարտս ի այլոց, և կացէք բարեաւ ասացեալ, հանգեալ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս՝ չև ևս հասեալ ի ծերութիւն հասակին, || այլ երիտասարդական տիօք փոխեցաւ աշխարհէս և թաղեցաւ ի հանգստարանի, յարեւելից կուսէ մատուռի Զագայարուցին մերձ է, և արձանագրեալ ի վերա գերեզմանքարին արեգակ և զանուն նորա և թիւն:

Եւ սակի դրամն, որ էր ի ձիոյ խուրչին, ի նոյն գիշերի զողացեալ եղև, և կարծիս ունէին ի Սաֆար որդոյն, և ոչ գտանեցաւ:

Եւ Վարդխաթունն, որ էր զոքանչ Սարգսին և մայր նարգիին,

եկաց ամս հարիւր և քսան և ծնեալ էր 17 որդի և 8 դուստր, և ամենեքեան ոչ ժամանեալ ի քսան ամս, և 24 զաւակն տասնամենից ի վեր վաղճանեցան, միայն մնաց յետին զաւակն՝ զնարգիզ անուն դուստրն, որ էր կինն Սարգսին: Եւ Վարդխաթունն՝ մինչև ի վաղճանն ոչ վատեցան աչքն և ոչ անկաւ զատամունսն, և միում աւուր շարաթու Վարդխաթունն ճաշ պատրաստեաց և կոշեաց վարդապետս և քահանայս ի ճաշ և ինքն ի նոյն առաւօտին զնաց յեկեղեցին, խոստովանեալ հաղորդեցաւ ի սուրբ խորհրդոյն, և եկեալ ի տուն, պատրաստեաց զամենայն հարկաւորն, մինչև եկին հրաւիրեալքն, և ի[ն]քն ի սեղանի սպասու կայր և պաշտէր բոլոր կարգաւորացն, մինչև ամենեքեան լիացան և օրհնեցին զսեղանն, և համբուրեաց զաշս նոցա և յետ նորա երեք մրգեղէն և գինի, եզ առաջի ամենեցուն և ինքն, խնդրեալ ի նոցանէ, և զնաց առ ընտանիկանաց կերակրել, և ինքն ի դրացեացն կացէր բարեաւ ասացեալ, հմուտ ի սենեակն և պարզեցաւ ի մահճի իւրում, և ձեռքն խաշանման եղեալ ի կրծոցն, աւանդեաց զհոգին իւր առ Աստուած: Եւ կարգաւորքն կամեցան տեսանէլ զնա և երթալ, զի կիրակմուտ էր, և զնացին առ ի կոշիկ և տեսին, զի վաղճանեալ էր և, գիտացեալ, փառս հտուն Աստուծոյ, ասելով, թէ արդար է նա, զի յառաջագոյն գիտաց մահն իւր: Եւ վերստին հրաւիրեցան ի կիրակի աւուրն ամենեքեան ի պատարագ պաշտօն և թաղում և հացկերուտ հոգւոյ նորա, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակքն օրհնութեամբ եղիցին:

[3]⁵. Սաֆար որդին հասեալ ի շափ հասակի, ամուսնացաւ ընդ դստերն Գրիգորի Զարիֆխանին և ծնաւ Մելքիսէթ որդին. և զիտէր զանկլիացոց լեզուն՝ ուսեալ ի հօրէն, և եղև թարգման ումեմն ինկլիզ պարոնի և ընդ նմա զնաց Բրիտանիայ և դարձաւ և ի տիս ալեվորութեան վաղճանեցաւ և թաղեցաւ ընդ Սարգսի հօրն⁶ իւրոյ*: Եւ ի վերայ տապանին արձանադրեալ կայ արեղակ և զանուն նորա: Եւ յետ վաղճանին Մելքիսէթն, ի խրատու քեռոյն իւրոյ Աւետ Գրիգորին, և վիճեցաւ ընդ Ստեփան հօրեղբօրն դատաստանաւ պարսիացոց և բազում վնաս հասոյց նմա և էառ բաժին Սաֆարին և մարքն իւրով բաժանեցաւ և ել ի տանէ Ստեփան հօրեղբօրն և զնացին ի տուն քեռոյն իւրոյ Աւետ Գրիգորի⁷. և մինչև ցայս վայր էին ի տան Ստեփան հօրեղբօրն իւրոյ, և ամենայն պիտոյս նոցա հոգայր Ստեփանն, որպէս միւս եղբարցն և իւր զաւակացն:

[3]. Գաւիթ որդին ի տիս պատանեկութեան, յետ ուսման գրոց, յարեցաւ ի գործ շուրհակի և գործէր կտաւա: Եւ յաւուր միում յոյժ նեղասրտեալ եթող զգործն և զնաց հմուտ ի վանս Սուրբ Ամենափրկչին, ի առաջնորդութեան մեծ Մօվսէսի արհիպիսկոպոսին⁸ և եղև կրօնաւոր և ձեռնադրեցաւ արեղայ և արար ժամանակ ինչ անդ և, խնդրեալ թուղթ առաջնորդէն, զնաց յԵրուսաղէմ և եկաց անդ լուսարար գերեզմանի սուրբ Աստուածածնին ամս երիս, և անտի զնացեալ ի Տարօն, ի վանս Սուրբ Կարապետին, անդ ևս ուխտեալ, դարձաւ ի վանս Սուրբ Ամենափրկչին, և կարգեցին զինա-

* Այստեղ կրկնել տպա ջնշել է. «Սարգսի»:

պան վանացն, և եկաց այլ ևս քառասուն ամս ճգնաւորական վարուք, և ամենայն ամի զպահս առաջաւորաց հինկ օրն անսւաղ պա-
 218 ա¹ հէր և յաւուր շալթաթու սուրբ Սարգսի տօնին պատարագ մատուցանէր իւր ծնողաց հոգւոյն, ապա ի մասնաւորաց սակաւ ճաշակէր: Եւ այսպէս առաքինի վարուք կացեալ մինչև ի ծերութիւնն, փոխեցաւ աշխարհէս ի անանց կեանս և թաղեցաւ ի հանգստարանի վարդապետացն, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակք նորա նորին կենդանի օրհնութեամբք, աղօթիւք և բարեխօսութեամբն, օրհնութեամբք եղիցին. ամէն՞:

[3]. Հէրապետ որդին ամուսնացաւ ընդ ումեմն դստեր Սարբիխան անվամբ և ծնաւ դուստր մի Բէկու՛մ կոչեցեալ. յետ ուսման գրոց, ուսաւ զլեզուս ինկլիզաց և եղև թարգման ումեմն ինկլիզ պարոնի և գնաց ընդ նմա ի յերկիրն անկլիացոց Բրիտանիայ և ուսուցանէր նմա խօսիլ բարբառս պարսից, և եղև ի դառնալն եղբօրն իւրոյ Սաֆարին առ Ասպահան և յարեցաւ Հէրապետն եղբայրն ընդ մեծ եղբօրն իւրոյ Սաֆարին և ի միասին նաւեցին ի Ջմիւռին քաղաք, և անդ էր ժանտամա՛հ, և իջևանեցան ի պանդոկի միում՝ ի մի սենեկոջ, և Հէրապետն բմբռնեցաւ ի ժանտամահէն. իսկոյն ել Սաֆարն և կալաւ այլ սենեակ, և վաղճանեցաւ Հէրապետն Իզմիր քաղաքի և թաղեցաւ, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակքն օրհնութեամբ եղիցին: Իսկ Սաֆարն միայն եկն ի տուն <միայն>, և ոչ ետ Սաէփան եղբօրն ի յընչից Հէրապետին և ոչ դրամ մի, ասելով. «Ոչ առի ի մահահոտ ընչից նորա վասն երկիրէս»: Բայց ասեն, թէ զաղտ առեալ է զամենայն դրամ Հէրապետին. քանզի Սաէփանն պահէր զկին և զդուստրն Հէրապետին. և յորժամ հանդերձեալ էր Հէրապետն երթալ ի Բրիտանիայ, ետ նկարել զպատկեր իւր ի շափ հասակի իւրոյ, ի ձեռն պատկերահան Եղիազարին, և կախեաց ի սենեկոջ իւրում երիտասարդական բուռն պարթև հասակաւ և յոյժ գեղեցիկ քաղցրահայեաց դիմօք՝ ի տես մխիթարութեան ընտանեացն. և յորժամ լլաւ զգուժ մահուան նորա նարզիզ մայր նորա, հրամայեաց անհետ առնել զպատկերն, և եղբարքն տարեալ ի վերնատան եդին, և Բէկում դուստրն ամուսնացուցին ընդ ջուհակ Յեղգարին, և կինն գնացեալ ամուսնացաւ ընդ ան այլում:

[3]. Թարառուք դուստրն ամուսնացուցին ընդ որդոյ տէր Յովհաննէսին Ղուկաս անվամբ. և ձեռնադրեցաւ քահանայ և կոչեցաւ տէր Ղուկաս, և ծնաւ Մաղլինայ դուստրն և Յարութիւն որդին, և տէր Ղուկասն երիտասարդական տիօք վաղճանեցաւ, և Ստեփան եղբայրն զԹարառուք քոյրն իւր զաւակօքն բերեալ ի տունն իւր, պահեաց և Մաղլինայ դուստրն ամուսնացոյց ընդ Բնօխ Ասլանին, և Յարութիւն որդին՝ յետ ուսման գրելոյ և կարգալոյն, ուսուց նմա և զիւր արհեստն ոսկերչութեան, և եղև հմուտ կատարելապէս, և ետ նմա զամենայն գործիս ոսկերչութեան արհեստին և ուղարկեաց ընդ Յովսէփիս ի Բասրայ. ի փոքր թվին 146 (1761), Շամս 2 (Ապրիլի 2) ելեալ ի Ջուղայոյ և Գամայ (նոյեմբեր) ամսին հասաք ի Պասրայ, քանզի հինգ ամիս ի Խարկոյ կղզոջն յամեցաք, ի տան Բէկ-

զաղայ բեռն Յովսէփիս, ապայ նաւեցաք ի Բարսայ, և Յարութիւնն նաւէր ի Բանկալայ, և հասեալ ի Մուշի Բանդար, կամէր փոքր նաւակաւ իշանել, և բախեալ ալեացն, ընկղմեցաւ և հեղձաւ ի ծով անդր, և ալիք ծովուն տարեալ հասուցին ի ցամաք զմարմինն մեռեալ, և գտեալ մերազնէից, ծանեան և առեալ թաղեցին ի գերեզմանի. որոյ մեղացն ողորմածն Աստուած թողութիւն շնորհեցէ և յերկնից արքայութեանն արժանաւորս արասցէ: Եւ Քաբառուքն կացեալ ի տան Ստէփան եղբորն և հասեալ ի բարոք ծերութիւնն, հանգեալ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս և թաղեցաւ. որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ և յիշատակքն օրհնութեամբ եղիցին:

218 ա²

[3]. || [Ջաքարիայ որդի]ին ետուն ուսում ||| զիրս և մարդագիրս և ||| և երկաթագիրս և ար|||րս և զարդարելն ոսկէզօծ և զա ||| յնօք, և ի շափ հասակի հասեալ, նա ||| [եղ]բայրքն շատ ստիպեցին նմայ ամո[ւսնանալ և նա] ոչ ամուսնացաւ, ասելով. «Ջաւահունք եղբօր իմ որպէս զա[ակ]ունք իմ են, և զնեաց զգործիս հիւսկան և սափրիչի և հարկաւորիլ գործոցն ինքն գործէր. և արար ուսկանս ձկնորսի և երբ կամէին ուտել ձուկն, և սպասաւորօքն տանէր զգործին և ի գետոյն որսայր ձկունս բազումս, տան հարկաւոր բաւականն առնոյր և զայլսն բաշխէր դրացեաց, ազգականաց և բարեկամաց: Եւ զնեաց բառասուն բեռնակիր էշս և կալաւ ի վարձու երկու սպա[սա]ւորս՝ մին Ասլանն, միւսն՝ Ամիրխանն, և զնեաց զանազան ճոթեղէնս ի սէտս գեօղականաց, և բարձեալ տարաւ ի գեօղն Դարամարայ և վաճառէր ի գին դրամոց, և դրամն գրօվ սալամ տայր¹⁰ որոց ունէին ազարակս վար և ցանք առնելոյ, և հասանիլ կտրելոյ զսերմանիսն, առնոյր յամենայնէ, բառնայր զամենայն իշոցն, ողորկէր Ջուղայ՝ ի ձեռն Ստեփան եղբօրն առ ի վաճառել: Եւ այսպէս երիցս և շորիցս անգամ ուղարկէր սպասաւորօքն մինչև աշունն, ապայ ինքն ևս դառնայր ի Ջուղայ. և այսպէս առնէր ամս ոչ սակաւս. և ի գեօղն Դարամարայ ուսոյց զիրս մանկանց, որոց երկուսն եղն քահանայ՝ տէր Բաղդասարն, որ ի Սէիտապատայ վիճակին իւրոյ վաղճանեցաւ¹¹, և տէր Ռսկանն՝ ի Սուրաթ վիճակի իւրոյ վաղճանեցաւ¹². որոց հոգին Տէր լուսաւորեցէ և նոցին կենդանի օրհնութիւնն ի վերայ յիշողացս եղիցի. ամէն: Եւ եղև ի գնալն Սարգսի՝ ըՍտէփան եղբօրորդոյն իւրոյ ի յերկիրն Թուսաց՝ յԱշտարխան, և յերկիրն Ասպահանու եղև սղութիւն հացի, և էառ Ջաքարիայ զիշունսն, գնաց ի Քաշան՝ բերել ցորեան, և անդ վաճառեաց զամենայն իշանսն իւր և ոչ զարձաւ ի Ջուղայ, և անտի գնաց ի յԱշտարխան և յարեցաւ առ եղբօրորդին իւր Սարգիս, զի յոյժ սիրէր նմայ, և դրեաց թուղթ Ստեփան եղբօրն, թէ Մինաս և Յովսէփ որդիքա քեզ լիցին որդիք, և Սարգիս որդիք՝ ինձ եղիցի որդի, զի սովաւ ուրախացեալ մխիթարեցայց. և եկաց առ նմա զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և էր յոյժ հմուտ ոսկերչութեան արհեստի, և գործէր զգործն, և եղև Ղէ (97) ամաց, անդ հանգեալ ի Քրիստոս, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ և <և> յիշատակք նորա օրհնութեամբ եղիցին. ամէն:

3. Գահրաշեանց Ստեփանն էր որդի Գահրաշեանց Սարգիսին. ոչ ուսաւ զգիրս, այլ ուսաւ զարհեստս սսկերշութեան և ի վաստակոց իւրոց հատոյց զամենայն պարտս մօրն իւրոյ նարգզին, զոր արարեալ էր ի ժամանակի մանկութեան վեցեսին զաւակացն և հոգացեալ էր զապրուստս նոցա: Եւ լեալ իբ (32) ամաց, նարգզի գմայրն նորա ամուսնացոյց զՍտեփան որդին ընդ դստեր Վերի-Ղարագէլցի Եղիազարին՝ Թանկում կոչեցելոյ, ի առաջին կնոջէն Ամանբազ կոչեցելոյ. և էր Թանկումն Թ (9) ամաց, և սնոյց նարգզի սկեսուրն մինչև շափ հասակի լեալ, ետ ցառն իւրոյ. և ծնաւ երիս որդիս՝ զՍարգիսն, զՄինասն և զՅովսէփն, և հինգ դուստրս՝ զՎարդխաթունն, զմիւս Վարդխաթունն, զՄարիամխանումն, զԲէզզադայն և զՅաննային. ամենեքեան եղեն Ը (8) զաւակս:

[4]. Առաջին զաւակն Ստեփանին էր Վարդխաթունն, որ Խ (40)-օրեալ լեալ վաղճանեցաւ:

218 ր¹ [4]. Սարգիս որդին էր երկրորդ զաւակն. և տուաւ || նմա [ուսման գր]ոց. և ուսաւ զգիր ի ||| արհեստ հօրն իւրոյ սսկերշութեան] ||| աւ, եղև գրագիր պարոն նագ[արէթին] ||| յերկիրն Ռուսաց և յԱշտարխ[ան] ||| ոչ [կամեցաւ] կալ ի սպասու պարոն նագարէթին¹³, զի նե[ղէր] ի զանազան գործս, և պարոն նագարէթն անցեալ գնաց ի [Պետեր]բուրգ, և Սարգիսն վաճառականութիւն առն[էր] տասն թուման դրամովն, զոր տուեալ էր նմա հայրն ի[ւր], և գնալն Զաքարիայ հօրեղբօրն ի միասին բնակէին, և ամուսնացաւ ընդ դստեր շամախեցոյ Մարիամ կոչեցելոյ, և ծնաւ երկուս որդիս՝ զՄարտիրոսն և զՅովակիմն, և երկուս դստերս՝ զԵղիսաբէթն և զԱնէն, և դստերքն ամուսնացոյց ընդ առն և ինքն ի ալեվորութեան հասակի ի Բաքու վաղճանեցաւ և թաղեցաւ. որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակք նորա օրհնութեամբ եղիցին: Եւ Մարտիրոս և Յովակիմ որդիքն նորա, յետ վաղճանելոյն Մարիամ մօրն իւրեանց, եկին ի Սուրաթ քաղաք Հնդկաց՝ առ հօրեղբայրս իւրեանց և օգնութիւն խնդրէին վասն շքաւորութեան իւրեանց, և ես ինձանից կարեոր օգնութիւնն արարի և ուղարկեցի ի Յաշտարխան քաղաքն Ռուսաց. որոց ողորմած և մարդասէրն Աստուած օրհնեսցէ և մինչև ի լի ծերութիւնն բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալք բարի զաւակօք և բարազողութեամբ հասուցէ: Եւ ի Սուրաթ գալն և գնալն եղև փոքր թիւն 171 (1786—7)-ին, ի Սուրաթոյ:

4. Վարդխաթուն դուստրն էր երրորդ զաւակ Գահրաշեանց Ստեփանին. հասեալ ի շափ հասակի, ամուսնացոյց ընդ Մարգարին, և ծնաւ Յովհաննէս որդին, և վաղճանեցաւ այրն, յետոյ ամուսնացոյց ընդ Գաւութին, և ծնաւ Մէրջան դուստրն, և վաղճանեցաւ այրն, յետոյ ամուսնացոյց ընդ Գասպարին, յորմէ ծնաւ Մովսէս որդին և Խաթուն և Թանկում դուստրն. որդիքն վաղճանեցան և երեքին դրստերքն ամուսնացոյց՝ Մէրջանն ընդ Եղնազարին, Խաթունն ընդ Յովակիմին և Թանկումն ընդ Էմինին, և հասեալ ի բարձր ծերութեան, հանգեաւ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ, և յիշատակօղքն նորա օրհնութեամբ եղիցին. վողճանեցալ 175 (1790—1) փոքր թիւն:

4. Մինաս որդին Դահրաշխանց Ստէփանին էր շորորդ զաւակ նորա, և ետ նմա ուսումն գրոց, և ուսաւ կարգալ և գրել զգիրս բոլարիս և նօտրագիրս, ուսաւ ոսկէզօծ պատկերս նկարել, նաև՝ ոսկէզօծ և գոյնզգոյն զազանագիրս, մարգագիրս, ճնճզագիրս, ծաղկագիրս, երկաթագիրս, արձանագիրս և զլխագիրս, և եղև գրագիր աղայ Մինաս էլիազին¹², և թող գծնօղսն և ընդ նմա գնաց Հնդկաց երկիրն Բանկալայ՝ ի քաղաքն Չիչրայ և անդ կացեալ ինն տարի ի գիր գրողութեան և՝ հիւանդացեալ, երեսնամեա հանգեալ ի Քրիստոս և թաղեցաւ ի Չիչրայու եկեղեցոյ առաջի հիւսիսային դրանն, և վէմ փորագրեալ գոյ ի վերայ տապանին¹³. և փոքր թվին 139 (1754—5) ամին եհաս գուծ մահալան Մինասին ի Ջուղայ, և ծնողքն արարին կոծ մեծ, և ի սաստիկ կսկծանացն ներ միջոցի իննօրեայ հօնաղ-կուլացաւօր թանկում մայրն նորա բարի մահաւմբ ՍԶ (56) ամաց փոխեցաւ ի Քրիստոս¹⁶ և թաղեցաւ արեւելեան կողմ Չազայարուցի մատուտին. արձանագրեալ և լուսին փորագրեալ կայ ի վերա տապանին. որոյ հողին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակքն նոցին օրհնութեամբ եղիցին:

218 ր²

4. Մարիամխանում դուստրն էր հինգերորդ զաւակ Դահրաշխանց Ստէփանին. և հասեալ ի շափ հասակի, ամուսնացոյց ընդ յերևանցի ոսկերիչ Յակոբջանին, և ծնաւ չորս որդիս՝ զՍահակ, զԿարապետ, զՅովհաննէս և զԱրրահամն. ի Սահակն ի մանկութեան, Կարապետն՝ ի պատանեկութեան վաղճանեցան, և Յակոբջանն եթող զկին և զորդիսն առ Ստէփան աներն իւր և ինքն գնաց ի Պասրայ, և դարձաւ ի Ջուղայ և հիւանդացեալ, ալևորեալ վաղճանեցաւ, և Մարիամխանումն որդօվքն մնաց առ հայրն մեր Ստէփան և որդիքն իւր յղեաց ի Պասրայ՝ առ աղայ Յարութիւն էմնիագն, և նա ուղարկեաց ի Բանկալայ, ի Սէիտապատ՝ առ եաշիկ աղայ էմնիագն. և Արրահամն անդ վաղճանեցաւ, և Յովանէսին ուղարկեցին ի Բնարիս: Եւ ինքն էր առ հայրն մեր Ստէփան, և 161 (1776) թվոյ Շրաթ 19 (Յունիսի 18) պատուական հայրն մեր Ստէփանն հասեալ ի բարաճ ծերութիւնն, 103 ամաց¹⁷, սակաւ հիւանդացեալ, փոխեցեալ էր ի Քրիստոս, և թաղեցեալ ընդ լուսաւորեալ հողի կնոջն՝ մօրն մերոյ թանկումին, արեւելեան կողմն Չազայարուցին, ի շարս գերեզմանաց նախնեցան մերոց, և արձանաքար արկեալ ի վերայ տապանին և գրեալ զանունն, և փորագրեալ արեգակ ի վերայ արձանին. որոյ հողին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակքն նորա օրհնութեամբ եղիցին: Եւ Մարիամխանումն հասեալ ի բարաճ ծերութիւնն՝ ի փոքր թվին 188 (1803—4)-ին հանգեալ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս. որոյ հողին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակք նորայ օրհնութեամբ եղիցի: Իսկ զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց և վաղճանն եղև ի տան հօր մերոյ:

4. Բէկզաղայ դուստրն Դահրաշխանց Ստէփանին էր վեցերորդ զաւակ նորա. և հասեալ ի շափ հասակի, ամուսնացոյց ընդ յերևանցի ոսկերիչ Գալուստին, և ծնաւ Մարամջան դուստրն, և եղև քահանայ, կոշեցաւ տէր Գալուստ, և տէր Գալուստն առեալ կինն և զդուստրն իւր, գնաց և Շիրազ և անդ ծնաւ զՆիկողոս որդին, և ոչ ժամանեալ ի մի ամն և վաղճանեցաւ Նիկողոսն ի Շիրազ, և անտի

գնացին Բուշեր, և անտի նաեցին ի կղզին Խարկ, և անդ վաղճանեցաւ տէր Գալուստն և թաղեցաւ յեկեղեցւոջն. անդ էր և քեռայրն Բէկզաղային, տիրապետեալ զամենայն ինչս տէր Գալուստին և հոգայր զապրուստս Բէկզաղայ քենոյն և դատեր նորա: Ի սոյն ժամանակի անդ ես՝ Յովսէփ եղբայր նորա և Յարութիւն հօրաքեռս որդին հանդիպեցաք ի կղզին Խարկ 146 (1761) փոքր թիւն, Ազամ (Մալիս) ամսին, և անդ մնացաք ամիսս 5 (5): Յետ այնու գնացաք ի Բասրայ. ես մտայ ի ծառայութիւն աղայ Յարութիւն էմնիազին, և Յարութիւնն յարեցաւ ոսկերիչ Գասպարին և քնկերակցութեամբ առնէր զոսկերչութիւն: Եւ Յակոբջանն անփութ արարեալ զԲէկզաղայ քենին իւր, եթող առանց ապրուստի, առեալ Յովսէփս որդին, գնաց ի Զուղայ, և Բէկզաղայն զրեաց ինձ ըզնեղութիւնն, և ես գրեալ բերի Պասրայ և եղի ի տան ումեմն, և հոգացի զապրուստն, և Մարամջան զուստրն ամուսնացուցաք ընդ Յարութիւն Մարտիրոսին, և հոգացի զապրուստն, և ընդ աղայ Յարութիւնին գնացի ի սուրբ Երուսաղէմ. միշոց Գ (3) տարի եղև մինչ զառնալս, և ինքն ամուսնացեալ էր ընդ շամբեցի Յովհաննէսին: Եւ ի Պասրայ զառնալս իմ՝ աղայ Յարութիւնն յղեաց զիս Բանկալայ ի 152 (1757—8) փոքր թիւն, և երեք տարի կացեալ՝ նաեցի ի Սուրաթ, և այրն Բէկզաղային և զուստրն վաղճանեցան ի Բասրայ, և գրով խնդրեաց զալ ի Սուրաթ՝ առ փոքր եղբայրս իւր մահտեսի Յովսէփս, և ես գրեցի և բերի Սուրաթն, և էր տկար և տխուր, և Պասրայ բերել հառու Հոսիսիմայ թոռն իւր՝ զուստրն Յարութիւնին և Մարիամջանին՝ առ ի մխիթարիլ նովաւ. այնու ևս ոչ մխիթարեցաւ, այլ և յաւելաւ ցան և 169 (1784) փոքր թիւն փոխեցաւ¹⁸ ի Քրիստոս <ի Քրիստոս>. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի և զհոգիս նորա Տէր լուսաւորեցէ. և թոռն մնաց առ իս:

4. Յաննայի զուստրն Գահրաշեանց Ստէփանին էր եօթներորդ զաւակ նորա. յետ վաղճանի Թանկում մօրն նորա ամուսնացոյց հայր նորա ընդ բժիշկ Դաւթին, և օրհնեցաւ քահանայ և կոշեցաւ տէր Դաւթ. և ոչ ծնաւ զաւակ, և ի վայրէջս տանն սողացեալ անկաւ յերկիր և զոսկրն աչոյ || ծնկանն խախտեցաւ և այլ ոչ ուղղեցաւ, և կաղ ընթանայր զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց, և 171 (1786—7) թիւն Յաննային վաղճանեցաւ, և 174 (1789—90) թիւն տէր Դաւթն վաղճանեցաւ. որոց հոգին Տէր լուսաւորեցէ և յիշատակօղբ նոցա օրհնութեամբ եղիցին:

4. Յովսէփ որդիս Գահրաշեանց Ստէփանին էի ութներորդ զաւակ նորա, որ ի ծնանելոյ Յաննայի զատերն յետ ինն տարոյ¹⁹ ծնաւ Թանկում զորդին իւր Յովսէփ և երեք տարի սնոյց իւր կաթամբն. մինչև մայրս ասէր ցորդիս. «Այ տղայ, շուր յե՞փ ծիծ ուտես, գնայ հաց կեր, ջուր խմիր»: Պատասխանէի մօրս. «Մին ծիծն հաց այ, միւս ծիծն ջուր այ, հացն կուտեմ, ջուրն կխմեմ»: Եւ եղէ է (7) ամաց, Ստէփան հայրս ուսուցանէր զիս զարհեստն իւր ոսկերչութեան, և Թանկում մայրս տարեալ զիս առ տէր Մկրտիչ քահանայն և ետ ուսումն գրոց, և նայ էր վարժապետ մանկանց Թարիզոցոց մահլաթի Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի անուամբն կառուցեալ սուրբ եկեղեց-

ւոյն, և տէր Մկրտչէն ուսայ կարգալ մինչ զամենայն փոխս եկեղեցւոյ և «Երանեալ կանօն» սաղմոսն, և «Երկինք պատմեն»-ի առաջին փառքն, և տախտակի գիր գրելս. մինչև «Այսօր անճառն» ուսոյց զիս (յետոյ զնաց յերկիրն Ռուսաց, անտի գնաց յԵրուսաղէմ, և անդ արարին զնայ ծայրագոյն վարդապետ և յղարկեցին նՎիրակ ի Հընդիկս, և անտի դարձաւ ի սուրբ յԵրուսաղէմ, և անտի գնաց ի սուրբ էջմիածին և եղև արքեպիսկոպոս ի վիճակի Նոր Զուղայու Սուրբ Ամենափրկչի վանացն, և եղև առաջնորդ և յետ ամաց փոխեցաւ ի Քրիստոս. որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և կենդանի օրհնութիւնն ի վերայ իմ և իմայնոցս եղիցի. ամէն)²⁰;

Յետ նորա մտի ի աշակերտութիւն եղբոր տէր Մկրտչին՝ Գրիգոր ճգնաւորին, և ուսոյց զիս խօմարն՝ թաղանն Ազարիայի, վասն որոյ հարկաւորեցայ իմանալ զթիւ և զամիս և զօր ծննդեան իմ և հարցիցմայրն իմ պատուելի Թանկումն, և չասաց ինձ օրինակօք, և նօվազտի զթիւ ծննդեան իմոյ՝ ի թՎոյ փրկչին ԱՌԷՃԽ (1740) և թին հայոց ԱՌԺՂ (1741)-ին և ի թին Ազարիայի ԱՃԻՁ (1741)-ին, Հոգտեմբերի ամսոյ 17²¹, Սահմի Տ, Գամայ Ա (1)-ին, զիր տարոյն Ա (1), յաւուր կիրակէի, առաւօտեան ժամուն, և վասն շափազանց լալոյս փութացուցին զմկրտելն և ի միւս օրն, որ էր երկուշաբթ և տօն սրբոցն Ղուկիանոսի հարիւրապետին և Յովսէփայ աստուածահօրն և Յովսէփայ Արեմաթացոյն, մկրտեալ են զիս. և ասեն՝ մինչ աւագանն իջուցանելն լայի, և ի ժամ մկրտութեանն յանդարտեցայ, և մկրտօղս էր տէր Սիմէօնն և կնքահայրս էր Ամիրխանն, և ըստ պատշաճի աւուրն զանուն իմ կոչեցեալ են Յովսէփ, ի առաջնորդութեան Սուրբ Ամենափրկչի վանին Աղանի Աստուածատուր վարդապետին և արհիեպիսկոպոսին²²:

Եւ առ Գրիգոր ճգնաւոր վարժապետն իմ ուսայ «Երկինք պատմեն» սաղմոսն և ի վերայ թղթոյ գիր գրելն: Յետ նորա գնացի առ ջօրար²³ կարօղ Մատուրն և ուսայ ի նմանէ գրել զոճս բարևագրի և զհամարողութիւնս գրամոց, յետ նորա գնացի Սուրբ Ամենափրկչի վանի միարան Ղուկաս վարդապետի²⁴ մօտն և ուսայ ի նմանէ զսրկսուածս Ը (Տ) ձայն շարականացն և Գ (Յ) կարգ շարականս՝ զՄարտիրոսացն, զՀանգստեանն, զԱւագօրհնութեանն և զԱրևելքն:

Ի սոյն ժամանակի պատճառով մայրն իմ Թանկումն յօնաղկուլացաւօք փոխեցաւ ի Քրիստոս 139 (1754—5) փոքր թՎին. որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցին և զհոգի նորա Տէր լուսաւորեսցէ: Եւ վասն տրտմասիրտ լինելոյս, ձեռամբ Պետրոս արհիեպիսկոպոսին²⁵ շորս աստիճան եկեղեցական ետուն ինձ, և հրաման ետ բուրվառ բռնել և Հաւատամի աւետարանն կարգալ: Եւ յետոյ մտի առ տէր Գէորգ Ներսէսանն և ուսայ ի նմանէ «զծննդեան կարգ» շարականն և «Այսօր անճառն» և «Աստուած անեղն» և «Արարչականն» և «Առաւօտ լուսոյն», և «Աշխարհ ամենայնրն», և բոլոր քարոզքն եկեղեցական, նաև գեղեցկաձև գիրս ի նմանէ ուսայ. որոյ հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակք նորա օրհնութեամբ եղիցին:

Յետ նորա ամ մի աշխատեցայ պարսից գիր ուսանիլ ի Խուղազ պարսկէն և թողի անկատար, և ամ մի աշխատեցայ ի սամուր և

219 ա² մորթեղէն || ||| գրասէ²⁶ գգակ և վերարկու ձեւի և ||| ի յայս միջոցիս վաղճանեցան նախ պատ[ուելի տատ]իկն իմ նարգիզն, ապա՛ երանելի հօրեղբայրն [իմ Գաւթ] վարդապետն. վաղճանեցան այսպէս քա|||նե||| [ն]արգիզ էր ամաց իբր հարիւր և քսան²⁷ ||| էր հիւանդութիւն և Խ (40) աւուրբբ յառաջ ք[ան զվաղճա]նն [պակ]ասեցաւ յօժարութիւնն ուտելեաց և ըմպելեաց և [զոչ]ինչ ոչ եկեր և ոչ էարբ, և զոր ինչ մատուցանէին նմա, իբր[և] առնոյր ի բերանն, ի դուրս ձգէր՝ ասելով. «Յոյժ դառն է, և ես այժմ կերի ամենայն բարեաց, զոր բերեն ինձ սեղան Բ (2) մանկունք գեղեցիկք»: Մինչև ցերեք օր այսպէս ի միջօրէի բերէին նմայ սեղան, և կոչէր զմեզ ասելով. «Եկայք, մանկունք, կերէք և դուրք»: Եւ գնացնցեալ նայէաք շուրջ զնովաւ, ասելով. «Ուտեմք, ուտեմք և մեք, մեծ նանի»: Եւ ինքն որպէս թէ ուտէր և ըմպէրն զուարդազին դիմօք և զոհանայր զԱստուծոյ, և մեք ինչ որ տեսանէաք՝ ոչ զսեղան, և ոչ ուտելիք և ըմպելիք: Եւ այս երիս աւուրս էր առաւել զարդ և զարճալի դիմօք, և ունէր ընդ պարանոցն փայտեղէն սուրբ Երուսաղէմայ համարք մի և փայտեայ խաշ ի գլուխ նորա, և էր երեք հարիւր հիսուն հատ թօվ, և ամենայն աւուր նոյն համարովն «Հայր մեր» աղօթէր և նոյն համարովն «Ողջոյն քեզ Մարիամ» աղօթէր: Իսկ ի շորեքշաքաթի և կիրակէի, ի մէջ գիշերին սկսանէր աղօթելն մինչև ցառաւօտն՝ երկու համարօքն «Հայր մեր» և երկու համարօքն «Ողջոյն քեզ Մարիամ» աղօթէր, որ պարունակէ եօթն հարիւր «Հայր մեր» և եօթն հարիւր «Ողջոյն», և յետ աղօթիցն աղօթէր վասն ամենայն աշխարհաց և ամենայն մարդկանց և ազգա[կա]նաց իւրոց կենդանեաց և ննջեցելոց, և վասն որդոց և <և> թոռանց իւրոց, և զամենայն ժամանակս կենաց իւրոց զպահս ոչ ելոյժ և յետին շաքաթի աւուրն, որ նոյն գիշեր վաղճանելոց էր, խնդրեաց քահանայ և սրբութիւն, և խոստովանեալ հաղորդեցաւ ի սուրբ խորհրդոյն, և ի ժամ երեկոյին սկիզբ արար զաղօթս Կիրակէի, զէ (7) հարիւր «Հայր մեր» և զէ (7) հարիւր «Ողջոյնն» և զայլ աղօթան՝ մինչև ի մէջ գիշերն. և խնդրեաց դինի բաժակ մի, էարբ և խաշակնքեաց դինքն, ընկողմանեցաւ և ձեռքն խաշանման եդ ի վերայ կրծոցն, և աւանդեաց զհոգին, և եկեալ քահանայքն տարան յեկեղեցին և է (7) եկեղեցոյ վարդապետօք և քահանայիւք՝ պատարագօվ և պաշտամամբ կարդ կատարեցին, և ի ժամ պաշտմանն որդի նարգիզին երանելի մահտեսի Գաւթ վարդապետն բաժանեաց ամենեցուն՝ արանց և կանանց իւրաքանչիւրոց զմի լուստտ մոմեղէնս և մի լուստտ համարքս, զոր բերեալ էր ի սուրբ Երուսաղէմայ, և ասէր ամենեցուն. «Աղօթս արարէք վասն հանգուցեալ մօրս իմոյ»: Եւ յետ կատարման պաշտմին բարձեալ տարան ի հանգստարանն՝ բազում մեծամեծ մեմեղինօք և խաշվառօք և քահանայիւք, և կատարեցին զկարդ թաղմանն և հանգուցի[ն] ի գերեզմանի, ի յաջկոյս կից գերեզմանի առն իւրոյ Սարգսի, և արկին վէմ՝ փորագրեալ զանուն և լուսին ի վերայ նորա: Եւ յետ ամաց հանգեաւ ի Քրիստոս մահտեսի Գաւթ վարդապետն²⁸ և ամենայն ուխտիւք վանիցն և ամենայն եկեղեցեաց բարձեալ տարեալ ի

հանգստարանն վարդապետաց և հանդուցին ի գերեզմանի. որոց հոգին Տէր լուսաւորեսցէ և յիշատակք նոցա օրհնութեամբ եղիցին:

Եւ յետ այնու գնացի առ Եղնազար փեսայն՝ քեռն իմոյ այրն Մէրջանին, և ուսայ զգործս ջուհակութեան ամիսս 13: Ի սոյն աւուրս որդին հօրաքեռս՝ Յարութիւն սակերիչն երթալոց էր ի Պասրայ, և ես հայցեցի ի հօրէս՝ և զիս ընդ նմայ յուղարկեսցէ ի Բասրայ, և արար այնպէս: Ի 146 (1761) փոքր թւին, Շամս ամսոյ Բ (2)-ին (Ապրիլի 2) ելաք ի Զուղայու և Ադամ ամսին հասաք ի կղզին Խարկ և յետ 5 ամսոյ ելեալ ի Խարկոյ, Գամայ (Նոյեմբեր) ամսին հասաք ի Բասրայ: Եւ գնացի առ էմնիազի որդի աղայ Յարութիւնն՝ ի գրագրութեամբ ծառայել նմա և ուսանիլ զգործ վաճառականի և նորին շնորհիւն արդիւնաւորիլ, յորմէ գրօվ խնդրեալ էր հայրն իմ ծերունազարդ: Եւ նա յօժարութեամբ ընկալաւ զիս ի տուն իւր և ի սպասաւորութեան իւրում: || Եւ 148 (1764) թլին աղայ Յովհաննէս էմնիազն [նաւէր ի Բան]կալայ, ի նոյն նաւովն երթայր Յարութիւնն ի Բանկալայ, և տա[նէր ընդ իւր] զամենայն գործի սակերչութեան հօրն իմոյ՝ Յարութ[իւնին] տու[եալ էր] հայրն իմ, զի նոքօք արդիւնաւոր[եսցի] ||| մասնաւորեսցէ, նա ևս աղայ Մէլի[քնազ էմն]իազ[ն երթայր ի] Սուրաթ: Իսկ աղայ Յարութիւնն ի Նիրհան 1 (Փետրուարի 25) ե[թող] զամենայն գործս իւր և եղբարցն ի կառավարութիւնս մեծ գր[ագրին] իւրոյ սլարոն Մկրտում Մատուրին և զիս էառ ընդ իւ[ր և] ելեալ ի Պասրայոյ, Եփրատ գետովն գնացաք ի Յիլա, և անտի [գր]աստիւ գնացաք ի Բաղդատ զաւուրս ԺՁ (16), և անդ հինգ ամիս յամեցաք՝ մինչև դումարեցան ամենայն Շամ քաղաք երթալոյ կարաւանն, յետ նորա ելաք ի Բաղդատու երեք հազար ուղտու կարաւանաւ, յանապատ ճանապարհաւ, յետ Խ (40) աւուր հասաք ի Շամ և, անտի ելեալ, յետ Ժ (10) աւուր Աստուծով հասաք ի սուրբ քաղաքն յԵրուսաղէմ, ի տօնի Սուրբ Խաչին, և մնացաք մինչ ի Համբարձումն՝ ի վնաս Սրբոյն Յակոբայ Տեառնեղբօրն և Յակոբայ առաքելոյն, և կատարեցաք զուխտս մեր ամենայն տնօրէնութիւնս Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի Սուրբն Նազարէթ տեղի աւետեաց սուրբ կուսին, ի Սուրբն Բեթղահէմ՝ տեղի ծննդեանն Քրիստոսի, և ի Սուրբ Հրեշտակապետն՝ երկրորդ բանտն Քրիստոսի, և ի Սուրբ ծառն, որ կապեցաւ Քրիստոս, և ի առաջին բանտն Քրիստոսի, և ի Սուրբ Գողգոթայ՝ սարսափելի տեղի խաչելութեանն Քրիստոսի, և ի Սուրբ Պատանատեղն Քրիստոսի, և ի լուսաբուղիս Սուրբ Գերեզմանն՝ տեղի սուրբ յարութեանն Քրիստոսի, և ի Սուրբ Փրկչա վանքն՝ յերրորդ բանտն Քրիստոսի, և Կափարիչ սուրբ վէմն ի դրան Սուրբ Գերեզմանին Քրիստոսի, և ի Սուրբ Գերեզմանն Աստուածածին սուրբ կուսին Մարիամու, և ի Սուրբ Համբարձումն՝ ոտնատեղն Քրիստոսի, և ի Բեթանիայ սուրբ գերեզմանն Ղազարու, և Սուրբ ծնունդն Յովհաննու Կարապետին և Մկրտչին Քրիստոսի, և սուրբ յեկեղեցին Յոհաննու Աւետարանչին, ուր է մարմարիոն սիւնն, որ կապեցաւ Քրիստոս, և տեղի Գիւտ Խաչին, և այլ ամենայն տեղիս ուխտեալ, հոգւով և մարմնով ցնծացեալ, զոհացաք ի Տեառնէ, որոց

շնորհն եղիցի ի վերայ ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից, ևս առաւել ինձ և իմայնոցն եղիցի:

Եւ ելեալ ի սուրբ քաղաքէն, եկաք ի Շամ քաղաք, և անտի ի Բաղդատ և ի 152 (1767—8) փոքր թվին ի Բաղդատայ ելեալ ի Տիգրիս գետովն, յետ 2 (6) աւուր հասար ի Բասրայ, և գտի Բանկալոյ գիր ի պարոն Բարաքիաս էրեմիայէն և ի նմին պարունակեալ հինգ հարիւր ուսիոյ բարաթաղիր, և ըստացայ զայն: Քանզի հօրաքեոս որդի Յարութիւն Տէր-Ղուկասն, որ նաւէր ի Բանկալայ, հասեալ ի Մուշիբանդար, փոքր նաւակաւ իջանէր ի ցամաք և ի սաստիկ հողմոյն ընկղմեալ նաւակն, և մարդիկն հեղձան ի ծով անդր, և ինչքն Յարութիւնին աղայ Յոհաննան Քամազն տիրեալ և ի Բանկալայ հասեալ, հանձնեալ էր պարոն Բարաքիաղին, և նա թղթիւ ծանուցեալ էր ինձ զիրսն և, ըստ պատասխանուոյ իմոյ, լէլամով²⁹ վաճառեալ զամենայն ինչս Յարութիւնին, և բարաթով³⁰ ուղարկեալ, զոր ըստացայ և մասն ինչ ի նոյն ամի, մնացեալն՝ յետոյ քանիցս անգամ ուղարկեցի պատվելի հօրս իմոյ Սաւփանին, զի զինք զործեացն ոսկ[ե]րչի իւրոյ էին:

Եւ սոյն ամի աղայ Յարութիւնն ընկերացուցեալ զիս, յղեաց ի Բանկալայ³¹, առ Յովհանէս աղայ էմնիազեան եղբայրն իւր, և ի միւս ամին վաղճանեցաւ Յովհանէս աղայն³², և ընկերութեանս բանն եղբայրն նորա Խաչիկ աղայն կապեալ, զամենայն շահուն տիրեաց և զիմ բաժին շահն ոչ ևս ինձ, այլ առ ինքն մնացեալ: Այնույետ յանձին կալայ զընկերութիւն և Սուրաթու զործն աղայ Աբրահամ Յովհանէս աղային, 155 (1771) փոքր թվին ելի ի Սէխտապատայ առ Կալկաթայ և անտի նաւեցի ի Սուրաթ, և Նիրհան ամսոյ (Մարտի) վերջն հասի ի Սուրաթ քաղաք, և ամս Բ (2) մնացի ի տան աղայ Մէլիբնաւ շահնաղին՝ ըստ հրամանի աղայ Աբրահամին: Յետոյ զործն մեր այնպէս եղև, զի միմեանց զործոց ներհակութիւն պատահէր, վասն որոյ նորին հրամանաւն ելի ի տանէ նորա սիրով, և յատուկ տան բնակեցայ ի 157 (1773) փոքր թվին, Նիրհան (Մարտ) ամսին:

219 ր²

Եւ յետ երկուց ամաց էհաս || [ի Ս]պահանու՝ ի հօրէ իմմէ թուղթ աղերսանաց, թէ եկ առ իս, միւս անգամ ևս տեսից զբեզ, և դարձիր անդրէն՝ ուր [և] կամիս: Իսկ ես զայս բանս զեկուցի աղայ Աբրահամի[ն, թ]է վերջացոյ զընկերութեանս հաշիւն և տուր զիմ բաժին շահն, զի երթայց ես առ հայրն իմ և դարձայց, բայց նա վերջացոյց հաշիւն և զիմ բաժին շահն պահեաց առ ինքն և ոչ հատուց ինձ, զի ոչ կամէր հեռանալն իմ ի զործոց իւրոց, այլ՝ ընդ իւր և ընդ աղայ Յովսէփ Մարութիւն³³ և զիմ յառաջէն շահն մէր բերելով, վերստին կիսրար ընկերանալ: Եւ զամս երկուս զրով ազաշանօք ինդրէի զիմ բաժին շահն՝ շկամեցայ վերստին ընկերանալ, բայց շեղև հնար, վասն որոյ*, անճարակ գոլով, վերստին ընկերացայ ըստ կամաց նորա ի 161 (1776—7) փոքր թվին: Իսկ որովհետև շեղև հնար առ հայրն իմ երթալ ի Ջուղայ, միջնորդութեամբ համատանցի Յո-

* Իր իսկ ձեռքով շնչած սխալը՝ «անճարակ ճարակ գոլով»:

հաննէս արհիեպիսկոպոսին նշանեցայ և 159 (1774) նախայ 10 (Յուլիսի 9) պսակեցայ ընդ ժամակազմ³⁴ Աղազարի դուստր Վարդենույն, որ էր 13 ամաց. և նոյն թվին զոքանչս իմ Բէկզադայ խաթունն և աներն իմ պարոն Աղազարն և նորածին դուստր նոցին վաղճանեցան³⁵, որոց հոգին Տէր լուսաւորեցէ և յիշատակք նոցա օրհնութեամբ եղիցին: Եւ 161 (1776) թվոյն Մարիամխաթուն զոքանչն հանդուցեալ Աղազարին վաղճանեցաւ³⁶: Ի սոյն թվոյ (1776) Շրաթ ամսոյ 19 (Յունիսի 18) վաղճանեալ էր պատվական հայրն իմ Ստէփանն <վաղճանեալ էր>, և դուժ մահվանն եհաս, և անկայ ի մէջ մեծի տրամութեան: Եւ 162 (1777) թվին պատվական դեռարողոջ ամուսինն իմ Վարդենին, 15 ամն շև ևս էր լրացեալ, փոխեցաւ ի Քրիստոս³⁷, վասն որոյ սուգ ի վերայ սգոյ հասեալ միշակոտոր արար զիս: Առ այս ասեմ. կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի և զհոգիս նոցա Տէր լուսաւորեցէ և ընդ սուրբս իւր դասեցէ, և յիշատակք նոցին օրհնութեամբ եղիցին. և ի 164 (1780) թվին աղայ Մէլիքնազն վաղճանեցաւ³⁸, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ և յիշատակք նորա օրհնութեամբ եղիցին:

165 (1780—1) թվին պատվելի Բէկզադայ քոյրս եկաւ Պասրայոյ ի Սուրաթն, 166 (1781—2) թվին Հռիփսիմայ թոռն նորա Պասրայուց բերել տվի ի Սուրաթ՝ ի միսիթարութիւն նմայ: 167 (1782) թվին լուս գրօվ զգուժ վաղճանի պատվելիք Զաքարիայ հօրս եղբօրս³⁹ ի Յաշտարխան և Մարգիս եղբօրս՝ ի Բարու: Եւ յայսմ ամի (1782) Դամայ 27-ին (նոյեմբերի 23), փոխանակ սուրբ Երուսաղէմայ նկրակ Յակոբ վարդապետին, եղէ կնքահայր աղայ Մկրտչի⁴⁰ անդրանիկ որդի Միքայէլին, և լեալ 4 ամսական վաղճանեցաւ. որոց հոգին Տէր լուսաւորեցէ և յիշատակք նոցա օրհնութեամբ եղիցին:

168 (1783) Դամայ 12 (նոյեմբերի 8) եղէ կնքահայր աղայ Մկրտչի դուստր Սօլթիաշէ, ի սոյն ամի գնեցի տուն մի Մուղարայ մահլաթումն, Սիդի Զաֆարէն՝ երեք հազար ուսիփ, նոր շինուածք շինել տվի. հինգ հազար ուսիփ խալաշ գնաց: Ի սոյն ամի Բէկզադայ խաթուն պատվելի քոյրս վաղճանեցաւ⁴¹, որոյ հոգին Տէր լուսաւորեցէ, և յիշատակք նորա օրհնութեամբ եղիցին:

169 (1784) Դամայ ժէ (17. նոյեմբերի 13) Աստուծով բնակեցայ նոր շինած տանս և Դամայ 19-ումն (նոյեմբերի 15) ընդ շամախեցի հանդուցեալ Յարութիւնի դուստր պատվելի Նարգիզ խաթունին ամուսնացայ. պսակողն էր սրբանվէր տէր Զաքարիայ Տեր-Պետրոսեան առաք բահանայն⁴², խաշկղրայրս էր աղայ Մկրտիչ Մէլիքնազն. օրհնութիւն ամենազօրին Աստուծոյ ի մէնչ անպակաս եղիցի: Եւ այս նարգիզ խաթունս էր 28 ամաց⁴³ և ունէր դուստր մի ի հանդուցեալ առաջի առնէն Ներսէսէ՝ 14 ամաց, և էր առ մեզ, Մարթա կոչեցեալ, ծնեալ ի Բուշեր, 155 (1770—1) փոքր թվին:

5. Եւ ի 170 (1785) փոքր թվին, [թիւն փրկչի 1785, Օգոստոսի 27 (հին տոմարով—Գ. Տ.—Վ.), հայոց ՌՄԼԴ (1785)] Մարկոս և Ստեփաննոս որդիքս Աստուած պարգևեաց, զոլով ազգք Դահրաշի Զաքարիայէն հինգերորդ. ի նազար 10 (Սեպտեմբերի 7), յաւուր շորեքշաքաթի, ի ծագմանէ արեգականն երեք և կէս ժամուն ծնաւ ի պա-

220 ա՝ տուելի խաթուն նարգիզ մօրէն Ստեփաննոսն, և ի շորս ը ժամուն ի նոյն յարգանտէ ծնաւ Մարկոսն. [ի տէր Զաքարիայէ մկրտեցաւ... սոցա կնքահայրն էր ազայ Մկրտիչ Մէլիքնաղեանն]: Իսկ յետ տասն աւուրց՝ [նազար քսանումն] (Սեպտեմբերի 17) վաղճանեցաւ Ստեփաննոսն⁴⁴. և բարեխոսութեամբ սրբոյ աւետարանչին Մարկոսի Տէր Աստուած ամենազօր օրհնելով օրհնեսցէ և շնորհաւորս արասցէ և մինչև ի լի ծերութիւնն բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալ բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ հասուցէ ազգաց յազգս: (Նարեկ, 5ա):

Ի 170 (1786) փոքր թւին, Ովդան 25 (Փետրուարի 19) եղէ կընքահայր ազայ Մկրտչի դուստր Մարիամ սանիս. Աստուած երկար ամօք պահեսցէ: (Նարեկ. շիք):

171 (1786) Շամս 10 (Ապրիլի 10) Փուրթքեշի քափտան⁴⁵ կամօրու «Վէնուս» նաւումն Սուրաթէն առ Զին վեր կացի, նախայ 23 (Յուլիսի 22) Աստուծով հասայ ի Մաքաւ⁴⁶, յետ 2 ամսոյ զնացի ի Գանթում⁴⁷, Համիրայ 29 (Դեկտեմբերի 25) Գանթումուց վեր կացի, Արամ 1 (Դեկտեմբերի 27) խասայ Մաքաւն և Արամ 6 (1787 թ. Յունուարի 1) նոյն «Վէնուս» նաւումն վերհացի, 15 օր Գուայ, 6 օր Բումբայի մնացի և 172 (1787) Շամս 18 (Ապրիլի 18) ընդ տէր Գալուցին Բումբայուց ցամաքով գարով⁴⁸ եկինք, Շամս 26 (Ապրիլի 26) Սուրաթ խասանք: Եւ տեսի զի հանգուցեալ Աղազարի դուստր Հոփսիմայ քենիս ընդ պարոն Փանոս Աղարաբին⁴⁹ 171 (1786) նախայ 10 (Յուլիսի 9), և քվերս թոռն՝ Հոփսիմէն՝ նոյն թվոյ վերջնումն ընդ ազայ Յովսէփ Միքայէլին⁵⁰, իմ տված օրհնովն⁵¹ իմ պատվելի նշանած նարգիզ խաթունն պսակէլ էր, և ուրախացայ. Աստուած ուրէնց ուրախ վայելում և կեանս երկարս պարգևի: (Նարեկ. շիք):

Եւ 172 (1787) փոքր թվին, Թիրայ ամսի 10 (Հոկտեմբերի 7), եղէ կնքահայր ազայ Մկրտչի որդի Յարութիւն սանիս. Աստուած ընդ երկայն աւուրս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

5. Ղուկաս որդիս ամենազօր ողորմածն Աստուած պարգևեաց ի 172 (1788) փոքր թվին, [թիւն փրկչի 1788], Ովդան ամսի 19-ին (Փետրուարի 13)՝ աւուր շորեքշաբթի, այսպէս որ երեքշաբթու կէս զիշերն անցած, լուս ի շորեքշաբթն՝ ի կէս ժամուն ծնաւ ի պատվելի խաթուն նարգիզ մօրէն: Սա ևս ի Դահբաշի Զաքարիայէն հինգերորդ ազգն է: Եւ Ովդան 30 (Փետրուարի 24), յաւուր կիրակէի ի յեկեղեցւոջն, ձեռամբ տէր Խաչատուրին [Տէր-Մարտիրոսեան, ի տօնի սուրբ Սարգսին] մկրտեցաւ [և Ղուկաս կոչեցաւ ըստ պատուիրելոյ Եփրեմ նիրալին, զոր նարգիզ մօրն յղի ետես և ասաց. Որդի լինելոց է, և Ղուկաս կոչեցէք]⁵², որոյ կնքահայրն էր ազայ Մկրտիչ Մէլիքնաղն. բարեխոսութեամբ սուրբ աւետարանչին Ղուկասու Տէր Աստուածն ամենազօր օրհնելով օրհնեսցէ և շնորհաւորս արասցէ և մինչև ի լի ծերութիւնն բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալ բարի զաւակօք, բարի աշողութեամբ հասուցէ ազգաց յազգս: (Նարեկ, 5ա):

Ի 174 (1789) փոքր թվին, նազար 8-ին (Սեպտեմբերի 5) եղէ կնքահայր ազայ Մկրտչի որդի Սարգիս սանիս. Աստուած ընդ երկայն

աուրս արացէ: Ի սոյն թվոյս, Թիւրայ 14 (Հոկտեմբերի 11) աղայ Մինաս Մուրաան ընդ պարոն Սարգիս Անդրէասի⁵³ դստերն և պարոն Թօմաս Նիկողոսն⁵⁴ ընդ պարոն Նազար Գիլանի Յաննայի դստերն⁵⁵ պսակեցան. Աստուած շնորհաւորս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

Ի 175 (1791), Ովդան (Փետրուար) եղէ կնքահայր աղա Մկրտչի որդի Ստեփաննոս սանիս. Աստուած ընդ երկայն աուրս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

176 (1791) Համիրայ 13 (Դեկտեմբերի 9) աղայ Գրիգոր Յովանէսաղայեանն⁵⁶ ընդ Դաստագիւլ օրիորդին պսակեցաւ. Աստուած շնորհաւորս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

Ի 177 (1792) Նախայ 8 (Յուլիսի 7) եղէ կնքահայր աղայ Մկրտչի որդի Մէլիքնազ սանիս. Աստուած ընդ երկայն աուրս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

[5]. Մատթէոս որդիս ամենազօր ողորմածն Աստուած պարգեւեաց ի 179 (1794) փոքր թվին, [Թիւն փրկչի 1794, հայոց ՌՄԽԳ (1794)], ի Դամայ ամսոյ ինն, որ է 9 (Նոյեմբերի 5), յաուր շորեքշարաթու, ի ծաղմանէ արեգականն շորք ժամուն, և ի Դամայ 10-ին (Նոյեմբերի 6), երեկոյեան [առաջի] ժամոյն, վասն հանկարծ տկարանալոյն, ի տան մկրտեցաւ տէր Խաշատուր քահանայի⁵⁷ ձեռամբն, և կնքահայրն էր պարոն Սիմէոն Բուրվարեցին, և Մատթէոս կոչեցաւ. բարեխոսութեամբ սրբոց աւետարանչացն Մատթէոսի, Մարկոսու, Ղուկասու և Յոհաննու օրհնելով օրհնեցէ մարդասէրն Աստուած և ընդ նարգիղ մօրն և ընդ Մարթայ քեռն և ընդ Մարկոս և Ղուկաս տիրապարգև հղբարցն մինչև ի լի ծերութիւնն բարի դործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալք բարի զաւակօք, ամբողջ, առողջ, ուրախ || ||| ութեամբ հասուացէ ազգաց յազգս. և սա ևս [է ի մ] երոյ Դահբաշի Զարբախայէն հինկերորդ ազգն: (Նարեկ, 5ա):

220 ա²

[Ի 179 (1795) փոքր] թվին աղայ Մարտիրոս Միքայէլն ընդ պարոն [Ստեփ]ան Յովսէփի⁵⁹ դուստր Հոփսիմէին պսակեցաւ: [Ովդ]ան 21-ին (Փետրուարի 15). Աստուած շնորհաւորս արասցէ: (Նարեկ. շիք):

|||ու|||ս կիրակի երեկուն, մուտն ի երկուշաբթի [Մ]արթայ դու[ստրն] մեր ընդ Կեսարացի մահտեսի Կարապետի որդի պարոն Յակոբին [պս]ակեցինք. Աստուած ուրախ վայելում տացէ: (Նարեկ. շիք):

Ի 180 (1795) փոքր թվին, Ադամ 21 (Մայիսի 21), Համբարձում սուրբ օրն Սուրաթէն ցամաքով վեր կացի, Ադամ 30 (Մայիսի 30) հասայ ի Բուժրայի, Աստուծով Շքաթ 8 (Յունիսի 7) Բուժրայի քափտան Ըշտոնին կառավարութեամբն «Պատնչէ թաշբախշ» նաւն մտայ և Շքաթ 17 (Յունիսի 16) լանկար⁶⁰ վեռինք առ Զին. Նախայ 20 (Յուլիսի 19) խասանք Մալաղու բերանքն⁶¹, Յոանսսի 6 նա՛վ պատահեաց, մեր նա՛վն բռնեցին, մեզ ֆրղաթի⁶² բօրգն⁶³ գերի տարան՝ որ Սիբել կոչիւր. և քափտնին տարան լաֆոթ⁶⁴ ֆրղաթի բօրգն, մեր նա՛վիցն նաղտին⁶⁵ և թիթեղէնն⁶⁶ և մարդիկն խանեցին, նա՛վն տարան մերձ ի Աշին⁶⁷, երեցին, ինձ խագիս շորէքօվն Մալաղայ⁶⁸ վեր տվին, տեղէն գնացինք Պուլու Պինանկ⁶⁹ և տեղէն Ղամար 21 (Օգոստոսի 19)

քափտան լօրէ «Սուրաթ կեաստել» նախումն վեր կացինք առ Չին, թէֆանն⁷⁰ մեզ գծեց Մանիլայ⁷¹, 9 օր մնացինք, Դամայ 8 (Նոյեմբերի 4) վեր կացինք, Համիրայ 20 (Գեկտեմբերի 16) խասանք Չին՝ Գանթում. ողորմածն Աստուած կրած վնաս և նեղութեան փոխարէն բարի աջողութիւն պարգևի, որ այսուչեաւ բարի աջողութեամբ անցուցանեմ զամենայն գործս իմ: Եւ մինչև 183 (1798) Համիրայ 8 (Գեկտեմբերի 4) ի Չին՝ Գանթում մնացի, և սոյն թաւումն մանդարինի⁷² հրամանովն բոլոր ըստրանչէրք⁷³ և մեր ազգին բռնութեամբ Մաքալն ազարկեցին, և ես ընդ նոսա ահամայ գնացի և մօտումին⁷⁴ դարձայ ի Գանթում, և Համիրայ 9 (Գեկտեմբերի 5) Գանթումուց քափտան Թէլէրին կառավարութեամբն Շեխ Սալէմին «Ղազրբաշխ» նախումն վեր կացի, Բ (2) ֆրղաթ և է (7) վաճառականի նախք ի միասին Արամ 11 (1799 թ. Յունուարի 6) խասանք Պինանկ⁷⁵ և Արամ 18 (Յունուարի 13) Պինանկուց նոյն նախովն վեր կացի, Արամ 21 (Յունուարի 16) խասանք Աշին, 24-ումն (Յունուարի 19) խասանք Սուսու գեօղն՝ ի Սումաթրայ քօտն⁷⁶, Մալայու երկիր: Եւ Ուլդան 20-ումն (Փետրուարի 14) Ֆոանսսի հէրուկուրուրին⁷⁷ մեր նախն և Բանկալու «Մարգրիտ» նախն բռնէց, մարգղաց Սուսու վէր տվեց, նախէրն տարաւ Մուրիս, յետ 66 օրէն Սուսու գեղն՝ 184 (1799) Շամս 21-ումն (Ապրիլի 21) Սուսու գետինն ծօփովն դողիք ընկաւ, գետինն ճարճաքվեց, յամէն ճարից Գ (3) թիզ բացք սէվ և շատ ժահահոտ թանձր տիլ դուս ընկալ՝ ֆաղարի⁷⁸ նման, և ծօփամերձ մաստաղ զոնի⁷⁹ շինվածքն վէր նստալ, և ծօփի ջուրն Բ (2) թիզ բացքացաւ յառաջէն կոպարիցն⁸⁰ և էնպէս մնաց: Այս եղև կէսօր անցած, և 15 բոպէ տեկց դողիքն, ապա դադարէց: Այս դողիքն Աշինուց սկսեալ մինչև Պատանկ⁸¹ պատասէլ այ, և սորայ ժահահոտութիւնն ով առէլ էր, որպէս ժանտախտ ջերմութեան հանդիպեցան, ոմանք փոքր օրում մեռան, ոմանք՝ յետ ամսոց, ոմանք յետ տարոց բժշկեցան կամ մեռան, և ես յետ հօթն տարոյ Աստուծով առողջացայ: Եւ մինչ ի Ղամար 20 (Օգոստոսի 18) ի Սուսու, ի Մուկի, ի Մալարու գեղարէնքումն տատանեալ մնացինք, յետոյ ինկլիզի քափտան Ռինօյի «Լամփէրիայ» ֆրղաթն Պինանկուց եկաւ, 21 հոգի քափտան, պիլօթ⁸², և փասաջէրն⁸³ միայն ես ի. ֆոանսսից թալանածքս վեռեց, Ղամար 20-ումն (Օգոստոսի 18) վեր կացինք, Նադար 3 (Օգոստոսի 31) Աստուծով խասանք Պուլ Պինանկ: Եւ անգ պարոն Գէորգ Մարգարէն գիր գրութեան դուրուղ գտայ վարձու: Մինչև 188 (1804) Նիրհան 6 (Մարտի 3) մնացի պարոնին դուրուղումն, և պարոնին ճախորդութիւն և ինձ ծանր տկարութիւն պատասէլց, իմ վարձուց փոքր բաժինն պարոն Գէորգէն գտել ի յառէջ և տուն ի ուղարկել, մնացեալն մնաց՝ յերբ կարողանայ հատուցանի: Եւ Նիրհան 7 (Մարտի 4) Պինանկուց քափտան Ըստորին «Կէրօն» նախումն վեր կացի, 189 (1804) Շամս 29 (Մայիսի 1) խասայ Բումբայի, Ադամ 8 (Մայիսի 9) Բումբայուց փաթմա||րօվ⁸⁴ վեր կացի, ծանր տկարութեամբ, ուսուց ||| Աստուծոյ ողորմութեամբն հասայ Սուրաթն, մինչև ի 8 ա[մն] ||| ի զանազան բժշկաց, խնամօքն Աստուծոյ առողջացայ: (Նարեկ. շիբ):

Իսկ յորժամ ես էի և Պինանկ, ի փոքր թվին 186 (1801—2)-ին
 ||| որդիքն իմ ի նարգիզ խաթուն մօրէն իւրեանց՝ Մարկոս[ս] և Ղ[ու-
 կաս] տվեալ եղև ուսումն գրոց ինկլիզաց ||| ազան վարպետէ, և ի
 [թիւն փրկչի 1805, փոքրն] 189, Ուլղան 26, [Ֆէվրվարի 21 և օրն
 հինգշաբաթի] Աստուծոյ աշողութեամբն տարեալ ետու ի գրագրու-
 թիւն ինկլիզերէն, ի օֆիսն⁸⁵ [յՕշանդիշի բանդարումն բնակած ինկ-
 լիզի] մատր⁸⁶ թոմաս Վայթ պէ մաստրին⁸⁷, ամսական վարձիւ՝ մին-
 շև ամս [մի] միոյ ամսոջ երկոցունց վարձն ութսուն ուսի տայր,
 ապալ ամ յամէ յաւելոյր տասնական ուսիս: [Օգնեա Հոգի Սուրբ
 Աստուած... զի և մեր ամենեքեանս նօվաւ զապրուստս մեր և բարի
 յառաջադրութիւնն մեր բարեպէս հոգասցուք...]: (Նարեկ, 5բ):

Եւ ի [թիւն փրկչի 1808], փոքր թվին 193 (1808), [Մէի 11],
 Ադամ 10, յաւուր շորեքշաբաթի Մասթէոս որդոյս տարալ [Չալարէ
 Դրիայ մըհէն], ի նոյն [ինկլիզի պէ մաստր] մատր թօմաս Վայթի
 օֆիսն, առի ինկլիզերէն գրագիր՝ ուր էին եղբայրքն իւր, և մատր
 Վայթն ամ մի ձրի աշխատեցոյց, ասելով՝ Ոչ է կատարեալ. և չետ
 նորա քսան ուսի ամսական վարձ հաստատեաց և ապալ յաւել
 զվարձն. և սա ուսեալ էր ի Ղուկաս եղբօրէն: [Օգնեա Հոգի... զի և
 մեր բնդ վարձուցն եղբայրցն իւրոյ զապրուստս և բարի յառաջա-
 դրութիւնս բարեպէս հոգասցուք]: (Նարեկ, 5բ):

Եւ ի [թիւն փրկչի 1809], 193 (1809) փոքր թվին, Ուլղան ամսոյ
 10, [Ֆէվր 5], յերեկոյի կիրակէ՝ մուտն ի երկուշաբաթի, աշողու-
 թեամբն Աստուծոյ Մարկոսիս ընդ պարոն թօմասի դուստր թագու-
 հէ ամուսնացուցեալ, հանդիսի պսակեցինք⁸⁸ [տէր Զաքարիայ աւագ
 քահանային օրհնութեամբն, խաշեղբայրն էր պարոն Նիկողայոս
 Տէր-Զաքարիայն, փեսայի եղբայրն է իւր իսկ եղբայր Ղուկասս, պա-
 տարագիշն էր տէր Խաշատուրն]: (Նարեկ, 5ար և 5բ):

6. Եւ 194 (1809) փոքր թվին, Գամայ 19, [թիւն փրկչի 1809,
 Նօվէմբր 16] ողորմածն Աստուած Մարկոսին դուստր պարզեւէց ի
 հարս թագուհէն. կնքահայրն էր պարոն Նիկողայոս Տէր-Զաքա-
 րիայն⁸⁹ և մկրտողն՝ տէր Գալուստ Յօվսէփեանն, ի Սուրաթոյ Սուրբ
 Աստուածածնի եկեղեցոյն հանդիսի մկրտեցաւ և վարդխաթուն կո-
 շեցաւ՝ յանուն շոջ հանկան իմոյ և քեան իմոյ. և սա է ազգ վեցերորդ
 ի Գահրաշի Զաքարիայէն. Աստուած շնորհաւոր և բազմամեայ՝ [120
 ամաց] արասցէ քստ անուանակցին իւրոյ՝ շոջ հանկան իմոյ. ամէն:
 (Նարեկ, 5բ):

Իսկ որովհետև եմք ամենեքեանս փոփոխականք քստ բերմանց
 փոփոխականութեան աշխարհիս, այսպէս փոխեցաւ և մեր մեծագոյն
 ուրախութիւնն ի մեծագոյն տրտմութիւն, քանզի մեր պատվական
 հարս թագուհի ծննդկանն յետ 26 աւուրց ծնանելոյն զվարդխաթուն
 թոռնիկն մեր, էր 17 ամաց, ի [թիւն փրկչի 1809, Նէվէմբր 12,
 փոքրն 194 (1809)], Համիրայ 15, երեքշաբաթի աւուր հօվակարու-
 թեամբ՝ [սառնութեանն ցաւով] 6 ժամ միշոցաւ փոխեցաւ աշխար-
 հէս⁹⁰, վասն որոյ Տէր լուսաւորեացէ զհոգի նորա և մնացողացն
 մխիթարեցէ. ամէն: (Նարեկ, 6ա):

Եւ ի փոքր թվոյս 194 (1809), Համիրայ 20 (Գեկտեմբերի 17) ժամանակն այսպէս փոխարկում էառ, որ պարտաւորեցաք թողուլ զքաղաքս Սուրաթ և ելեալ երթալ ի քաղաք՝ որ և կղզին Բումբայի բնակիլ: Քանզի մասր Թօմաս Վայթ պէ մաստրն ազգ արար ինձ, թէ գնալոց է Բումբայի՝ անդ լինիլ ջէնրալ⁹¹ պէ մաստր, և թէ թողուս զՄարկոս, Ղուկաս, Մատթէոս որդիբոց ի վերա գործոցն իմոց լինիլ անդ ի Բումբայի, յղեա գնոսա ի Բումբայի, ի վերա գործոց իմոց: Եւ ես յամի Տեառն 1810, Ձէնվարի 1-էն, որ համաձայն թվոյս Արամ հինգն, ի ամենայն ամսոջ երկու հարիւր ըսուփի վարձս վաստակոց երից որդոցս հատուցից ամսէ ամիս, այսինքն՝ 80 Մարկոսին, 80 Ղուկասին և 40 Մատթէոսին. և ես առ այս գերիս աւուրս էի ի մէջ մատանջութեան տիւ և գիշեր՝ թէ արդեօք երթիցո՞ւք ամենեքեանս ի միասին, թէ՛ մնասցուք: Եւ ի տեսեան գիշերի երևեցաւ ինձ <ի տեսեան գիշերի> աստղ մի յոյժ պայծառ և շուրջ զնօվաւ պատեալ մանր աստեղօք և շարս մանր աստեղուտեղաց, մի ծայրն էր որպէս ի Սուրաթ և միւս ծայրն երկար ձգէր դէպ ի հարաւ, ի կողմն՝ ուր է Բումբայի, որպէս ծրեցի ի լուսանցոյ⁹²: Եւ զարթուցեալ, ի միտ բերեալ, գոհացայ զԱստուծոյ, որ եցոյց աստեղք մեզ ճանապարհ երթալոյ ի Բումբայի: Վասն որոյ Համիրայ 24 (Գեկտեմբերի 21) պատուելի Ղուկաս որդիս պատրաստեցաք ամենայն հարկաւորութեամբ, ընդ մասր Ատկին մեծ գրագրի պէ մաստր մասր Թօմաս Վայթին, ի Ձկչիվնդասի փաթմարովն Աստուծով Համիրայ 25 (Գեկտեմբերի 22) ելեալ ի Սուրաթոյ առ Բումբայի և Համիրայ 28 (Գեկտեմբերի 25) Աստուծով հասին ի Բումբայի, կացին ի վերա գործոյ մասր Վայթ ջէնրալ պէ մաստրին. և Մարկոս, Մատթէոս և Նարզիզ խաթիլիս մայրն իւրեանց, միաբանեալ ընդ Տիկին-Խաթունին, [կ]ալան վարձու զսենեակն «Լըմի պրսաթ» փաթմարուն. [կ]էս վարձն մեր տուար, կէսն՝ Տիկին-Խաթունն տաւ, և ամենայն հարկաւորն պատրաստեցաք և բարձար ի նաւակն և մտեալ անդ, Տիկին-Խաթուն Յօվհաննէսաղայեանն⁹³ և թոռն իւր՝ աղայ Յոհաննէսան Գրիգորաղայեանն⁹⁴ և խաթուն Նարզիզ և պատվելի որդիքն մեր Մարկոսս և Մատթէոս Յովսէփեանս Համիրայ 30 (Գեկտեմբերի 27) և Աստուծով գնացին ասացեալ փաթմարու ըլուխն և անտի նաւեցին առ Բումբայի, և Արամ 4 (Գեկտեմբերի 31) Աստուծով ամբողջ հասին ի քաղաք և կղզին Բումբայի: Իսկ ես և խաթուն Մարթայ Յակոբեան դուստրն մնացաք ի Սուրաթ՝ ընդ նորածին Վարդխաթուն թոռնիկն մեր, և զամենայն աւելորդ կահս և կարասիս տան մերում վաճառեցի և հարկաւորն զաֆաթով⁹⁵ ուղարկեցի ի Բումբայի՝ առ պատվելիքն իմ. և տունն մեր թողի ի վարձու, և վարձն դացէ պարտաւէրն իմ: Մինչև ի 195 (1810) Շամս 29 (Ապրիլի 30) աւարտեալ ի գործոց, թողի Վարդխաթուն թոռնիկս մեր ի հոգաբարձութեան Մարթայ խաթուն դստերն մեր և ես ցամաքով ելեալ ի Սուրաթոյ, զարով եկի, Աղամ 9 (Մայիսի 10) Աստուծով հասի ի Բումբայի՝ առ պատվելիքն իմ և ուրախացեալ միամտեցայց, (Նարեկ 6ա): Եւ անցեալ փոքր միջոցի, նեղեալ ի պարտաւեարց մերոց, որ մասն ինչ յաղագս ծախուց մերոց և մասն ինչ վասն պարտուց Մարթայ դստերն մերոյ, զարձա-

Քաղին տունն իմ որ ի Սուրաթ, որ ի 171 (1786) փոքր թվին դարա-
լումն⁹⁶ ընծայ գրեցեալ պարգևեալ էի խաթուն նարզիզ ամուսնոյ
իմոյ, ի սոյն ժամոյս պարտաւորեալ, նոյն <նոյն> տունն իմով կա-
մակցութեամբն վաճառեաց պակաս քան զկիսագնի, և հատուցաք
զղանազան պարտսն մեր և Աստուծով թեթեացաք ի մտատանջու-
թենէ: (Նարեկ, շիք):

Եւ ի 196 (1812) փոքր թվին, Ովդան 28 (Փետրուարի 23) սկսեալ
նարզիզ խաթունին տկարութիւն սաստիկ ջերման զիպեալ ի ցրտա-
նալոյ և տեւաց մինչ 197 (1812), Շամս 18 (Ապրիլի 19): Եւ ազգ
արարաք ի Սուրաթ՝ Մարթայ դստերն մեր. նարզիզ խաթուն մայր
քոյ տկար է և կամի, զի առեալ զսիրելի Վարքխաթուն թոռնիկն մեր,
եկեսցես ի Բումբայի՝ առ մեզ: Եւ Մարթայ խաթունն առեալ զսիրելի
Վարքխաթունն, ցամաքով, ներ 7 աւուր եկեալ, 197 (1812), Շամս
8 (Ապրիլի 9) եհաս աստ ի Բումբայի, և միմեանց տեսեալ՝ ուրա-
խութեամբ փառս մատուցաք արարչին Աստուծոյ, և ի սկզբան տկա-
րութենէ նարզիզ խաթունին մինչև Աստուծոյ սղորմութեամբն կատա-
րեալ առողջանալն բազում նեղութիւն կրեաց, և դարմանեալ ի բժշ-
կաց՝ շնորհօքն Քրիստոսի առողջութիւն քստացաւ, որ և բարեխօսու-
թեամբ ամենայն սրբոցն Աստուծոյ, որոց զճառս և զպատմութիւնս
նոցին գրեցի ի մէջ սուրբ գրքոյս, օրհնեա, Տէր, զաղախին քո նար-
զիզն և զաւակունսն մեր՝ Մարթայն և Մարկոս, Ղուկաս, Մատթէոսն
և սիրելի թոռնիկ Վարքխաթուն ծառայք և աղախնայքն քո և պա-
հեա զսոցա միշտ ի շնորհս, ի խնամս և յողորմութիւնս քո, ազատ
ամենայն հոգեկան և մարմնական, երեկի և յաներևոյթ թշնամեաց,
և ամենայն պատահարաց և ամենայն վնասուց, և ամենայն մեղաց,
և լցոյ զսոցա շնորհօք Սուրբ Հոգւոյդ կալ միշտ առ միմեանս ջեր-
մեռանդ սիրով և առ քեզ ջերմեռանդ սիրով և սուրբ երկխոյլի և
աստուածպաշտութեամբ, բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղ-
կեալք բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ մինչև ի լի ծերութիւնն
ազգաց յազգս: Եւ մեղապարտ ծառայս ընդ սոցին համաձայնեալ
մատուցանեմք քեզ ընդ Հօր և Հոգւոյդ Սրբոյ օրհնութիւն, գոհութիւն,
փառաբանութիւն և երկրպագութիւն այժմ և միշտ և յաիտեանս յա-
ւիտենից. ամէն: (Նարեկ, Եա. համառօտ):

Յաշողութեամբն Աստուծոյ յամի Տեառն 1815, Նախայ 23 (Յու-
լիսի 23) կիրակի երեկոյ՝ մուտն ի Նախայ 24 (Յուլիսի 24) երկուշա-
բաթի տիրապարգև Մարկոս որդին իմ երկրորդ օրհնութեամբ ամուս-
նացաւ ընդ Շուշանին, որ է դուստր Բարդամին և այրի կին հան-
գուցեալ Կարապետ Մատուրին և ունէր 5-ամեա Յովհաննէս որդին
ընդ իւր՝ ի Բասրայու եկեալ: Վասն որոյ Աստուած շնորհաւորս
արասցէ և մինչ ի լի ծերութիւնն սոցա առ միմեանս սիրով և ծաղ-
կեալ բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ պահեսցէ ազգաց յազգս.
ամէն: (Նարեկ, Եա):

[Թին փրկչին 1790, Դամայ 14 կամ նովէմբր 11, օրն շաբա-
թի Շուշան Մարկոս Յովսէփեանն ծնել ալ ի Բասրայ]⁹⁷:

|| Ե. Ի թւին փրկչի 1816, Յունիսի 23 հ[նոյ] տօմարին հո-
մէականի և Ջուլայի 5 նորոյ տօմարին և ի թւին հայոց 1265 (1816)

և Մարգարյան ամսոյ 17, և ի թվին Ազարիայի 201 (1816) և Նախայ ամսոյ 5-ին, յաւուր ուրբաթու, յերեկոյեան ինն ժամ 55 րոպէին ողորմած մարդասէրն Աստուած Շուշան նուոյ իմոյ բարի ազատում պարգևեաց. Մարկոս որդոյս արու զաւակ ծնաւ [եօթն ամսական], և զի մանուկն յոյժ նազ էր, ի նմին զիշերոյ 11 ժամոյն դաւանութեամբն կնքահայր պարոն Յարութիւն Սահակին⁹⁸, ձեռամբ Տէր Միքայէլ քահանային մկրտեցաք և Գրիգոր կոչեցաք, վասն զի ի լուսանալ շաբաթին տօն էր Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորի մերոյ Լուսաւորչին, որոյ բարեխօսութեամբն ամենագօրն Աստուած շնորհաւորս և երկարակեացս արասցէ շնորհածին Գրիգոր թոռնիկս իմ և օրհնելով օրհնեացէ և մինչ ի լի ծերութիւնն հասուցէ, միշտ լինիլ բարի գործովք, առաքինի վարուք [և ծաղկեալ բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ] և բարի օրինակ բազմաց և ի խնդութիւն բարի ծնողացն և համայն արեւակեացն սորին. ամէն, եղիցի, եղիցի: Եւ սա է ի Դահբաշի Զաքարիայէն ազգ վեցերորդ: (Նարեկ, 6ա):

Յաշողութեամբն Աստուծոյ ի թուին փրկչի 1817, Օգոստոսի 26 րատ հնոյ տումարին հոծմայեցւոց և Սէտեմբր 7 նորոյ տումարին, և թւին հայոց ՌԲՃԿԶ (1817), Նաւասարդի ԺԶ (16), և թւին Ազարիայի [202], Նադար Թ (9), ի կիրակի յերեկոյի, մուտն երկուշաբթն տիրապարգև Ղուկաս որդին իմ հանդիսի բնդ օրիորդ Օվսաննային, որ է դուստր շիրազեցի պարոն Մկրտիչ Յարութիւնին, պարոն Խաչատուր Յովհաննէս խաչեղբարրն և իւր հարազատ Մատթէոս փեսայեղբարրն և համայն մերազնեայ պարոնիւք և աղայիւք և խաթունօք հանդիսի գնացեալ ի Սուրբ Պետրոսի յեկեղեցւոյն 8-րդ ժամուն, Տէր Միքայէլին օրհնութեամբն պսակեցաւ և հանդիսի դարձաւ յօթնվանս մեր, և յընթրիս բազմեցաք, մեծաւ ցնծութեամբ և ուրախութեամբ կերաք և արբաք և յետ ընթրեացն երգօք և պարուք ուրախացաք, և 2 ժամուն ամենեքեան խաղաղութեամբ գնացին ի տունս իւրեանց: Եւ գիտելի է, զի ասացեալ օրիորդ նորապսակ Օվսաննա թագուհին է դուստր ի Շիրազ բնակեալ պարոն Մկրտիչ Յարութիւնին, որ վասն օգափոխ[ութեան] յղեալ էր ի Բուշեր ի ձեռն կնքահօրն նորա պարոն Յարութիւն Կոստանդիանոսին⁹⁹, և մեր կնքահօրէն խնդրեցաք, որ «Վիլիամ Պիտրի» նաւան բնդ քերքն Խաթունի յղեալ էր, որ Շամս 22 (Ապրիլի 23) հասաւ Բումբայի, ուրախութեամբ ընկ[ալ]աք և այսօր պսակեցաք: Վասն որոյ խնդրեմք ի մարդասիրէն Աստուծոյ, զի շնորհաւորս արասցէ նորապսակ Ղուկաս թագաւորիս և Օվսաննայ թագուհւոյս մերոյ¹⁰⁰, որպէս օրհնեաց զԱրահամ, զԲասահ և զՅակոբ նահապետքն և պահեցէ մինչև ի լի ծերութիւնն առ միմեանս սիրով, միշտ առողջ անձամբ, ուրախ սրբտիւ, ծաղկեալ բարի զաւակօք, բարի գործովք, առաքինի վարուք և բարի աշողութեամբ ազգաց յազգս. ամէն, եղիցի, եղիցի: (Նարեկ, 6բ):

Ի թվին փրկչի 1818, փոքրն 203 (1818), Մէի 11, Ազամ 10 Մատթէոս որդիս Բումբայուց վեր կացալ առ Պօնոյ՝ մստր Վարդինին առ մստր էլֆինստօնն սֆարշագրով¹⁰¹ վասն տէրութեանն

գրագրութեան՝ 2 հարիւր ուսիսի ամսով. Աստուած առողջ և բարի աշողութեամբ պահի: (Նարեկ, 6բ):

Ի նոյն թվի[ն փրկչի 1818, Ձուն 29, փոքրն 203], Շրաթ 29 պարոն Մկրտչի դուստր Խաթունն ընդ ազայ Յովսէփ Միրայէլի որդի Աղազարին¹⁰² պսակեցինք. Աստուած շնորհաւոր արասցէ: (Նարեկ, 6բ):

Ի նոյն թվի[ն փրկչի 1818, նովէմբր 1, փոքրն 203, Դամայ 4 Մատթէոս* որդիս Պօնուց եկաւ Բուժբայի և Համիրայ 4 (Դեկտեմբերի 1) վեր կացա՛ւ առ Պօնայ, և Ալեկեաց 1 (1819 թ. Մարտի 28) Պօնուց եկաւ Բուժբայի. Աստուած միշտ բարի աշողութեամբ պահի: (Նարեկ, 6բ):

Ի թվին փրկչի 1819, [Ձուն 11], փոքրն 204 (1819), Շրաթ 11, օրն ուրբաթ, [կէս] գիշերէն [անցած] 3 սհաթին, [մուտն ի շաբաթ] Դահրաշեանց Սարգսի որդի Մարտիրոսն առ Աստուած փոխեցաւ¹⁰³. Աստուած հոգին լուսաւորի և մնացորդքն պահի (Նարեկ, 6բ):

Ի թվին փրկչի 1820, [Ձուն 23], փոքրն 205 (1820), Շրաթ 23, օրն ուրբաթի, ցերեկեան՝ [կէս օրն անցած] 3 սհաթին իմ սիրելի շորրորդ որդի Մատթէոսն [կօլօբայ տկարութեամբ 24 սհաթ միշոցաւ] առ Քրիստոս փոխեցաւ, մեզ՝ մնացորդացս դառնալի տրտմութեամբ կսկծալի թողէց. Աստուած հոգին լուսաւորի [և յերկնից արքայութեանն արժանաւորի] և մերոցս սիրտն մխիթարի. էր սա ԻԾ (25) ամաց և եօթն ամսոց և 19 աւուրց: (Նարեկ, 6բ):

Ի թվին փրկչի 1822, Մարչ 26, թվին փոքր 206 (1822), Նիրհան 29, օրն երեքշաբաթի, ի ծագմանէ արեգական տասն՝ [կէսօր անցած 4] սհաթին մեր յոյժ պատուելի և ամենայն գովութեանց արժանի ժԸ (18) ամաց թարմահասակ ժամանակի հարս Օվսանէն թորացաւութեամբ մեզ տրտմեալ եթող և ինքն <առ> առ Աստուած փոխեցաւ: [Աստուած հոգին լուսաւորի և յերկնից արքայութեանն արժանաւորի, և տրտմելոցս սիրտն մխիթարի]: (Նարեկ, 6բ):

Թվին փրկչի 1823, Ապրիլ 7, փոքրն 208 (1823), Շամս 6 պարոն Խաշատուր Յովհաննէսն մին կնքեալ բարեաչղիր մահտեսի Յովսէփ Ստեփանիս անձամբն բերէց ինձ տ՛կեց. բացի տեսի, որ Բուշերայ պարոն Յարութիւն Մելքումն 1823 Ովդան 7-էն (Փետրուարի 2) թարեղ¹⁰⁴ գրեալ էր և խնդրեալ էր, որ Մարկոսիս դուստր Վարդխաթունին նշանեմ ընդ իւր որդի Մելքումին և յաջող ժամանակում աղարկեմ Բուշեր, որ ընդ որդւոյն իւրոյ Մելքումին պսակի¹⁰⁵: Եւ ես, կամակեցութեամբ Մարկոսիս և մերայնոցս Շամս 12 (Ապրիլի 13) Տէր Դաւիթ քահանայօվն նշանն հանդիսիւ օրհնել տ՛կի. Աստուած շնորհաւոր արասցէ. և պարոն Խաշատուրն հաջի Ջբրբին «Յարիէթ» նա՛վումն Մարթէ և Վարդխաթունին առ Բուշեր գնալէ փասաշն¹⁰⁶ հաստատել էր. Աստուծով Ազամ ժԱ (11, Մայիսի 12), օրն երկուշաբաթ գնացին նա՛վին գլուխն և յէքսնէ¹⁰⁷ լանկար վեռէց գնաց. Աստուած ամբողջ խասուցանի ի Բուշեր: (Նարեկ, 6բ):

* Չնչել է սխալմամբ գրածը՝ «տեղէս առ Պօնայ վեր կացէ»:

Թվին փրկչի 1823, Զուլայի 6, փոքրն 208 (1823), Նախայ 6, օրն կիրակի երեկոյն, լուս ի երկուշաբթ Ղուկասիս երկրորդ ամուսնութեամբ ընդ պարոն Աբրահամի դուստր օրիորդ Օվսանէ պսակեցինք հանդիսիւ. պսակօղն էր Տէր Դաւիթն, խաշեղբայրն էր պարոն Խաշատուր Յովհաննէսն, փեսայքէրն՝ իւր իսկ եղբայր Մարկոսն. Աստուած շնորհաւոր ասարցէ և միմեանց սրաիւ և սիրօվ ուրախ վայելումն պարգևեսցէ և շնորհիւ Տեառն լիցին միշտ առողջ, ուրախ, բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալք բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ ազգաց յազգս. ամէն, եղիցի, եղիցի: (Նարեկ, 6բ—7ա):

229 ա¹ [6]. Թվին փրկչի 1823, Զուլայի 27, փոքրն 208 (1823), Նախայ 27 առաւօտեան 4 սհաթին, յաւուր կիրակի ողորմեցաւ մեզ մարդասէրն Աստուած և Շուշան նոյս բարի ազատում շնորհեաց՝ Մարկոս որդույս արու զաւակ ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: || Թվին փրկչի 1823, Ագստ 2, փոքրն 208 (1823), Ղամար 3, օրն շաբթ Մարկոսիս նորածին որդին վասն տկարութեանն, վկայութեամբ կնքահայր պարոն Յարութին Սահակին և օրհնութեամբ Տէր Դաւիթ քահանային, կէսօրն անցած 4 սհաթին ի տան մկրտեցաւ և Յարութին կոչեցաւ. Աստուած առողջութիւն շնորհի: Եւ յաւուր կիրակէի՝ Ղամար 4 (Օգոստոսի 3), կէսօր անցած 4 սհաթին վաղճանեցաւ. կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի, Աստուած մնացորդացն պահի և մխիթարի: (Նարեկ, 7ա):

Թվին փրկչի 1823, Մէտէմբր 29, փոքրն 208 (1823), Թիրայ 1, օրն երկուշաբթի, քրէօվ¹⁰⁸ կացած տունն թողինք ես և Նարգիզն, և Մարկոսըս, և Ղուկասըս, և Շուշանն, և Օվսանէն, և Յովհաննէսն, և Գրիգորն, և աղային Սամպարն և Աստուծոյ աշողութեամբն եկինք Մարկոսին և Ղուկասին արծաթադին գնեալ և շինեցուցեալ նոր տանս բընակեցանք: Ամէնողորմ և մարդասէրն Աստուած ի մեզ գթասցի և ողորմեսցի և շնորհաւորս արասցէ և յուրախութիւն ի տանէս մի պակասեցուսցէ, և մեզ միշտ առողջ և ուրախ և բարի աշողութեամբ պահեսցէ, և պատկանաւորացն բարի զաւակօք ծաղկեցուսցէ և մնացական [զաւակօք], կենօք պողարեբեսցէ ազգաց յազգս, և նմա փառք, պատիւ և երկրպագութիւն այժմ և միշտ և յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն: (Նարեկ, 7բ):

Թվին փրկչի 1823, Գիզէմբր 8 և Համիրայ 11 Բուշերայ պարոն Յարութին Մելքումէն Դամայ 9 և Կօվէմբր 6-էն զիր հասաւ առ ինձ և Մարկոսն, որ զրել էր. «Թիրայ 15-ումն (Հոկտեմբերի 9) Վարդխաթունն ընդ Մելքումին պսակեցինք»: Աստուած շնորհաւոր արասցէ և մինչ ի ի ծերութիւնն բարի գործովք, առաքինի վարուք, ծաղկեալ բարի զաւակօք և բարի աշողութեամբ հասուսցէ. ամէն: (Նարեկ, 7աբ):

[ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԱՐԿՈՍԷ ԳԱՇՏՆԱՆՆՅ]

Թվին փրկչի 1823, Զուլայի 7, փոքրն 208 (1823), Նախայ 7 կիրակի երեկոյի, մուտն ի երկուշաբթի տիրապարզև Ղուկաս որդին

իմ ընդ օրիորդ Ուսաննայ՝ դուստր շուղայեցի պարոն Արրահամ Յովհաննէս Մելքումեանին հանդիսի սուրբ յեկեղեցւոյն, օրհնութեամբ Տէր Դաւիթ քահանային, վկայութեամբն պարոն Խաչատուր խաչեղբօրն և Մարկոս փեսանդրօրն, Երեկոյեան 8 ժամուն պսակեցաւ երկրորդ անգամ. Աստուած շնորհաւոր արասցէ: (Նարեկ, 7բ):

229 ա² [6]. ԹՎին փրկչի 1824, Զուն 20, փոքրն 209 (1824), Շրաթ 20, յաւուր կիրակի, առաւօտեան 3 սհաթ և 20 րոպէին || ողորմեցաւ մեզ մարդասէրն Աստուած և Ուսաննայու բարի ազատում պարգևեաց. Ղուկաս որդւոյս արու զաւակ ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: ԹՎին փրկչի 1824, Զուլայի 11, փոքրն 209 (1824), Նախայ 11, յաւուրն կիրակի Ղուկասիս նորածին որդին, վկայութեամբն պարոն Ալեա Յարութիւն Սահակին¹¹⁰ և օրհնութեամբ տէր Մարտիրոս քահանային, կէս օրն անցած 5 սհաթին սուրբ յեկեղեցւոյն մկրտեցաւ և Դաւիթ կոչեցաւ: (Նարեկ, 7բ):

ԹՎին փրկչի 1824, Ազտ 25 և փոքրն 209 (1824), Ղամար 26, օրն շորէքշարաթ, առաւօտեան խինդ կէս սհաթին Դահրաշեանց մահտեսի Յովսէփ ԸՍտեփանեանն՝ գրչագրող սուրբ մատենիս փոխեցաւ առ Քրիստոս 83 ամաց. Աստուած իւր հոգին լուսաւորի և մեր սիրան մխիթարի: (Նարեկ, 7բ):

[6]. ԹՎին փրկչի 1826, Ապրիլ 16, փոքրն 210 (1826), Շամս 15, յաւուր կիրակի, սէփառէն¹¹¹ 2 սհաթ և 15 րոպէին ողորմեցաւ մեզ մարդասէրն Աստուած և Շուշանին բարի ազատում պարգևեաց՝ Մարկոսիս արու զաւակ ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: ԹՎին փրկչի 1826, Ապրիլ 23 և փոքրն 210 (1826), Շամս 22, յաւուրն ծաղկազարդ կիրակի Մարկոսիս նորածին որդին, վկայութեամբ պարոն Յարութիւն Սնակին և օրհնութեամբ Տէր Մարտիրոս Տէր-Խաչատուր քահանային, սուրբ յեկեղեցւոյն մկրտեցաւ և Յովսէփ¹¹² կոչեցաւ: (Նարեկ, 7բ):

ԹՎին փրկչի 1832, Զուն 12-ումն մեր խորղաքոյր Մարթա Յակոբեանն ժանտախտի տկարութեամբ ի Բուշն վախճանեցաւ. Աստուած իւր հոգին լուսաւորի: (Նարեկ, 8ա):

229 բ¹ || [ԹՎին փրկչի] 1839, Սէպտեմբր 9, օրն երկուշարթաի, 10-երորդ ժամին Մարկոսիս որդի Գրիգորն ի Բումբայի Սուրբ Պետրոսի յեկեղեցւոյն, Տէր Առաքել Յովհաննէսի օրհնութեամբն պսակեցաւ ընդ օրիորդ Մէրին դուստր հանգուցեալ պարոն Յորդանան Յովսէփ Յարութիւնին. խաչեղբայրն էր Ղուկաս եղբօրս որդի Դաւիթն, և փեսեղբայրն էր պարոն Աստուածատուր Յարութիւն Աքամն. Աստուած շնորհաւոր արասցէ, մինչև ցլի ծերութիւնն իւրեանց առ միմեանս սիրով և ծաղկեալ բարի զաւակօք: Ասացեալ Մէրին հարսն մեր ծնեալ է ի Բումբայի՝ թիւն 1821, Մարչ 23-ումն, օրն շարաթ, առաւօտեան եօթն և կէս ժամին և Ապրիլ 8-ումն մկրտեցաւ. կնքահայրն այ պարոն Յակոբ Յարութիւն Սահակ Աղանուրեանն¹¹³: (Նարեկ, 8ա):

[7]. Թիւն 1840, Օքտօբր 23, օրն ուրբաթ, առաւօտեան 11 սհաթին բարեբարն Աստուած մեր հարս Մէրինին բարի ազատում շնորհեաց, Գրիգոր որդւոյս դուստր ծնաւ, և նորամանուկին Նովէմբր

14-ումն՝ օրն շաբաթ, վկայութեամբ կնքահայր պարոն Աւետ Յարութիւն Աղանուրին և օրհնութեամբ տէր Առաքել Յովհաննիսին, սուրբ եկեղեցումն մկրտեցաւ և անունն Հոսիսիմայ կոչեցաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: (Նարեկ, Տա):

[7]. Թիւն 1843, Զուլայի 11, առաւօտեան 3 սհաթ և 20 րոպէին, յաւուրն երեքշաբաթի ողորմեաց մեզ մարդասէրն Աստուած և մեր հարս Մէրինին բարի ազատում պարգևեաց՝ Գրիգոր որդուս դուստր ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: Եւ [նորամանուկն] Զուլայի 30-ումն, օրն Վարդավառ կիրակի, վկայութեամբ կնքահայր սրբակրօն տէր Գալստան Նազարէթին և օրհնութեամբ տէր Գարրիէլ Տէր-Միքայէլին սուրբ եկեղեցումն մկրտեցաւ և անունն Եղիսարեթ կոչեցաւ: (Նարեկ, Տա):

229 p²

|| ԹՎին փրկչին 1846, Զուլայի 18, օրն շաբաթ, սէփառէն մերձ երեք սհաթին Նարզիզ Մահաեսի-Յովսէփեանն փոխեցաւ առ Քրիստոս՝ 96 ամաց: Աստուած իւր հոգին լուսաւորի և մեր սիրան մխիթարի: (Նարեկ, Տր):

[7]. ԹՎին փրկչին 1846, Սէպտեմբր 9, առաւօտեան 4 սհաթ և 27 րոպէին, յաւուրն շրեքշաբաթի ողորմեաց մեզ մարդասէրն Աստուած և մեր հարս Մէրինին բարի ազատում պարգևեց՝ Գրիգոր որդուս դուստր ծնաւ, Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ. և Սէպտեմբր 27-ումն, օրն Սուրբ Խաչ կիրակի, վկայութեամբն կրնքահայր սրբակրօն տէր Մինաս Պետրոս Պօղոսին, Տարգէվայ բաղչի մեր բնակած տանն, ձեռամբն տէր Սիմէօն Տէր-Մատթէոսին, մկրտեցաւ և անունն Շուշան կոչեցաւ: (Նարեկ, Տր):

[7]. ԹՎին փրկչին 1848, Զուն 7, օրն շրեքշաբաթ, երեկոյեան 5 սհաթ և 36 րոպէին ողորմեաց մեզ մարդասէրն Աստուած և մեր հարս Մէրինին բարի ազատում պարգևեց՝ Գրիգոր որդուս որդի ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ: Եւ Սէպտեմբր 24-ումն, օրն Սուրբ Խաչ կիրակի [նորամանուկն] վկայութեամբն կրնքահայր սրբակրօն տէր Մինաս Պետրոս Պօղոսին սուրբ եկեղեցումն, ձեռամբն տէր Յարութիւն Եղիային մկրտեցաւ և անունն Մատթէոս կոչեցաւ: Եւ է սաչ Դահբաշի Զարարիայէն ազգ եօթներորդ: (Նարեկ, Տր):

[7]. ԹՎին փրկչին 1851, Ապրիլ 17, օրն հինգշաբաթ, երեկոյեան 10 կէս սհաթ և 24 րոպէին, այսինքն՝ 11 սհաթիցն 6 մնուդ պակաս, ողորմեաց մեզ մարդասէրն Աստուած և մեր հարս Մէրինին բարի ազատում պարգևեց՝ Գրիգոր որդուս դուստր ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ. և [նորամանուկն] Ապրիլ 27-ումն, օրն կիրակի, վկայութեամբ կնքահայր պարոն Յակոբ Յարութիւն Աղանուրին, սուրբ եկեղեցումն, ձեռամբն տէր Մատթէոս Գրիգոր Ղարիբին մկրտեցաւ և անունն Աննայ կոչեցաւ¹¹⁴: (Նարեկ, Տր):

230 ա¹

|| ԹՎին փրկչին 1851, Զուլայի 3, օրն հինգշաբաթի Մարկոսիս որդի բօխչի Յովսէփն ի Մաղրաս, Սուրբ Աստուածածնի յեկեղեցուոչն, Տէր Կարապետ Վարդանի օրհնութեամբն պսակեցաւ ընդ օրիորդ Կատարինէ, որ է դուստր հանկուցեալ պարոն Յարութիւն կիրակո-

սին. Աստուած շնորհաւոր արասցէ և պահեսցէ [նոցա ենթ նախա-
խնամական թեոց իւրոց] մինչև ցլի ծերութիւնն իւրեանց առ մի-
մեանս սիրով և ծաղկեալ բարի զաւակօր: (Նարեկ, 9ա):

[ԹՎին փրկչի] 1852, Մարշ 16-ումն, օրն երեքշաբթ, առաւօ-
տեան 11 ժամին օրիորդ Մէրխաթուն Մկրտիչ Պետրոսեանն¹¹⁵
ամուսնացաւ ընդ 6-երորդ աշխատէն¹¹⁶ զինուոր՝ էնսայն¹¹⁷ Գէնվիս
Ջէմս Սմիթին՝ Բայթբալի բշկօլի¹¹⁸ ինկլիզի Կրայստ անուամբ եկե-
ղեցումն. պսակողն էր փազրի Գիրսընն: (Նարեկ, 9ա):

[7]. [ԹՎին փրկչի] 1852, Ջուն 28, օրն երկուշաբթի, առաւօ-
տեան 10½ ժամ և 10 րոպէին մեր հարս Կատարինայ Յովսէփ
բժիշկն ծնաւ դուստր ի Փարէզ. Աստուած շնորհաւոր և երկարա-
կեացս արասցէ. և երեխին մկրտել ան ի Լօնդօն՝ պրօտէստանտի
եկեղեցումն և անունն կոչել ան Ովսաննայ Շուշան: (Նարեկ, 9ա):

230 ա²

|| [ԹՎին փրկչի] 1853, Ագոստ 12, երեկոյեան եօթն և կէս ժա-
մին Մարկոս Մահտեսի-Յովսէփիս խորղ որդի և Շուշան կենակցոյս
անդրանիկ որդի Յովհաննէս Կարապետ Մատուր Բարումն վախճա-
նէց փորի տկարութեամբ: Սա ծնեալ էր ի Բասրայ, 1811 Օգոստր
25-ին: (Նարեկ, 9ա):

[7]. [ԹՎին փրկչի] 1854, Դիզմբր 8, օրն ուրբաթ, առաւօ-
տեան վեց սճաթիցն վեց մնուդ պակաս մեր հարս Կատարինայ
Յովսէփ բժիշկն ծնաւ դուստր ի Մազրաս, որ ի հայոց եկեղեցումն
մկրտեալ անունն կոչեալ են Մադլինայ Ռարէլ Կատարինայ. Աս-
տուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ. կնքահայրն է պարոն
Յակոբ Յարութիւն Կիրակոսն¹¹⁹: (Նարեկ, 9բ):

[7]. [ԹՎին փրկչի] 1855, Ջուլայի 16-ումն, օրն երկուշաբթի,
երեկոյեան 11 սճաթիցն 4 մնուդ պակաս ողորմեաց մեզ մարգասէրն
Աստուած՝ մեր հարս Մէրինին բարի ազատում պարգևէց, Գրիգոր
որդու որդի ծնաւ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ. և
1856* Մարշ 30-ումն, օրն կիրակէ, առաւօտեան 9 ժամին, վկայու-
թեամբ կնքահայր տէր Մինաս Պետրոսին, Փառէլայ մեր բնակած
տանն, ձեռամբն Տէր Յակոբ Տէր-Հայրապետին [նորամանուկն]
մկրտեցաւ և անունն Մարկոս կոչեցաւ:

[ԹՎին փրկչի] 1856, Ֆէրուէրի 2-ումն, օր շաբթ, ցերեկէն 12
ժամին մեր սիրելի և յոյժ ափսոսալի հարս տիկին Ովսաննայ Ղու-
կաս Մահտեսի-Յովսէփեանն վախճանեցաւ 53 ամաց և ամփոփե-
ցաւ Բումբայուս Սուրբ Պետրոսայ եկեղեցումն. իւր տկարութիւնն
էր փորագնացողութիւն: (Նարեկ, 9բ):

[8]. [ԹՎին փրկչի] 1856, Նօվէմբր 24, օրն երկուշաբթի, առա-
ւօտեան հինգ և կէս սճաթին մեր հարս Կատարինայ Յովսէփ բժիշկն
ծնաւ դուստր ի Կօմրակօնում, որ պրօտէստանտի եկեղեցումն մկր-
տեալ, անունն կոչել ան Նարսիսուս Տէրէշայ, այսինքն՝ Նարգիզ Թէ-
րէզիայ. Աստուած շնորհաւոր և երկարակեացս արասցէ]: (Նարեկ,
9բ. Յայսմ.—չիբ):

* Իր ձեռքով ջնջել է սխալը՝ «Ապրիլ»:

230 ր¹

|| [ԹՎին փրկչի] 1857, Զուլայի 20-ումն, օրն երկուշաբթի, առաւօտեան 11 ժամին 11 ուշիմէնթի [զինուոր] լիսանքն¹²⁰ Ալէն Լարիմբրն ամուսնացաւ ընդ [մեր, այսինքն՝ Մարկոս և Շուշան Մահաեսի-Յովսէփիս անդրանիկ թոռն] օրիորդ Հոփսիմայ Գրիգոր Մարկոս Յովսէփին¹²¹, [Բումբայուա] Բայիբալի բշկօլի Կրայստ անուամբ կկեղեցումն. պսակողն էր փաղրի Գիբսնըն: [Աստուած շնորհաւոր արասցէ և պահեսցէ նոցա ընդ միմեանս սիրով և ծաղկեալ բարի զաւակօք և երկար ամօք]: (Նարեկ, 9բ—10ա):

[ԹՎին փրկչի] 1858, Ֆէբրուէրի 8-ումն, օրն երկուշաբթի, առաւօտեան 11 ժամին պարոն Յովհաննէս Աղազար Միքայէլն ամուսնացաւ ընդ օրիորդ [և մեր երկրորդ թոռն] Եղիսաբեթ¹²² Գրիգոր Մարկոս Յովսէփին՝ մեր Սուրբ Պետրոսայ կկեղեցումն. խաշեղբայրն էր պարոն Յարութիւն Յորդանանն և փեսեղբայրն էր պարոն Վիլիէմ Աղազար Միքայէլն, և պսակողն էր սրբակրօն Տէր Գասպար Տէր-Սիմէոնն: (Նարեկ, 10ա):

[8]. [ԹՎին փրկչի 1858, Սէպտէմբր 6-ումն, օրն երեքշաբթի, երեկոյեան սավայ¹²³ վեց սհաթին մեր հարս Մէրի Գրիգոր Մարկոս Յովսէփին ծնաւ ուսար, և Օկտօբր 10-ումն, օրն կիրակէ սրբակրօն Տէր Գասպար Տէր-Սիմէոնն Փառեյ[այ մեր] տանն մկրտէց և ինքն կնքահայր դառցաւ և անունն կոչեցին Յովսէփ¹²⁴: (Նարեկ, 10ա. Յայսմ.—չիք):

[8]. [ԹՎին փրկչի 1858, Դիզէմբր 25-ումն, օրն շաբաթ, առաւօտեան սավայ ինն սհաթին մեր հարս Կատարինայ Յովսէփ բժիշկրն ծնաւ ուսար ի Կօմբայկօնում, որ պրօտեստանտի կկեղեցումն Զենուէրի 19-ումն մկրտեալ, անունն կոչել ան Մարկոս Յովսէփ. կնքահայրն այ տեղի երկրորդ դատաւորն]: (Նարեկ, 10ա. Յայսմ.—չիք):

[8]. 1859 Ապրիլ 7-ումն, օրն հինգշաբթի, գիշերէն 11¹/₂ սհաթին մեր Հոփսիմայ Ալէն Լարիմբրն ծնաւ որդի և Ազոստ 19-ումն, օրն ուրբաթ Բայիբալի պրօտեստանտի կկեղեցումն մկրտեալ, անունն կոչեցին Հարի Միքայէլ Գարդն Լարիմբ. կնքահայրն էր պարոն Յովհաննէս Աղազար Միքայէլն: (Նարեկ, չիք):

[8]. 1859 Նօվէմբր 23-ումն, յաւուրն շորէքշաբթի, յերեկոյեան 7 մնուդ պակաս 12 սհաթին մեր Եղիսաբեթ Յովհաննէս Աղազար Միքայէլն ծնաւ դուսար և Դիզէմբր 18-ին, օրն կիրակէ տանն մկրտեցին ձեռամբն Տէր Գասպար Տէր-Սիմէոնին, և կնքահայրն էր ուրէնց փեսայ քապտան Գրէն, և անունն կոչեցին Ղամբարզեֆայ¹²⁵: (Նարեկ. չիք):

[ԹՎին փրկչի] 1860, Ֆէբրուէրի 4-ումն, օրն շաբաթ, առաւօտեան 11 սհաթին պարոն Վիլիամ Աղազար Միքայէլն¹²⁶ ամուսնացաւ ընդ օրիորդ Շուշան Գրիգոր Մարկոս Յովսէփին¹²⁷, մեր Սուրբ Պետրոսայ կկեղեցումն. խաշեղբայրն էր պարոն Յարութիւն Յորդանանն, և պսակողն էր [սրբակրօն] Տէր Գասպար Տէր-Սիմէոնն՝ հրամանաւ սրբազան տեառն Թաղէոսի արքեպիսկոպոսի Զուլայու առաջնորդին¹²⁸: (Նարեկ, 10ա):

230 p²

||. [8]. [ԹՎին փրկչին] 1860, Նովեմբր 14-ումն, օրն շորէքշարաթի, երեկոյեան 6 սհաթ և 15 մնուդին մեր հարս Կատարինայ Յովսէփ բժիշկն ծնաւ դուստր ի Տրանկուէքար և ինկլիզի պրօտեստանտի եկեղեցումն մկրտեալ, անունն կոչել ան Շուշան Մէրի Մարգրիտ. և կնքահայրն այ տեղին դատաւար մստր Ռիճարդ Կլարկն (Mr. Richard Clarke), և կնքամայրքն են միս¹²⁹ Կլարկ և մեր հարսի մայր տիկին Ովսանէն: (Նարեկ, 10աբ):

[8]. [ԹՎին փրկչի 1862, Զուլայի 21-ումն, օրն երկուշարաթի, առաւօտեան երեք և կէս սհաթին մեր հարս Կատարինայ Յովսէփ բժիշկն ծնաւ դուստր ի Տրանկուէքար, և պրօտեստանտի եկեղեցումն մկրտեալ, անունն կոչել ան Յրանսէս Զոզեֆայն. կնքահայրն այ*, որ է ինգլան |||, սանամայրն այ հանգուցեալ պարոն Առաքելի նշանածն]: (Նարեկ, 10բ. Յայսմ.—չիք):

1864 Մարչ 14, Մեծ Պահոցի առաջին օրն, երկուշարաթի, երեկոյեան եօթն ժամուն Մարկոս Մահտեսի-Յովսէփեան փոխեցաւ առ Տէր՝ 80 ամաց հասակի¹³⁰. Աստուած իւր հոգին լուսաւորելով, ընդ արդարոցն արժանացուցէ արքայութեան իւրոյ. ամէն: (Նարեկ. չիք):

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Ա.

[ՏԵՏՂՈՍԱԹԵՐԹ «ՅԱՅՍՄԱՌՈՒԹ ԳՐՈՅ» ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԳԱԶԲԱՇԵԱՆՅ]

2 ա

|| Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Յայսմաւոր... Իսկ ես, անարժան և անպիտան գրչադրօղ մահտեսի Յովսէփ Ստեփանե[ան Դահլիշեանց, վառեալ աստուածային սիրոյն, ձեռնամուխ եղէ գրել ի հնագոյն օրինակէ ի փառս Քրիստոսի և ||| ըստ ամենայն սրբոց նորա և ի վայելումն տիրապարզ և սիրելիք որդոցն իմոց՝ ծառայիցն Աստուծոյ Մարկո[սիս], Ղուկասիս և Մատթէոսիս, և յիշատակ ի Քրիստոս հանգուցեալք ծնողացն իմոց Դահլիշեանց Ստեփանին և [մօր] իմոյ Թանկումին, և եղբարցն իմոց Սարգսին և Մինասին, և քերցն իմոց՝ Վարդխաթունին և մի[ւս Վ]արդխաթունին, և Մարիամ-խանումին, և Բէկղաղային, և Յաննայէ, և վաղաթառամ որդոյն իմոյ [անդ]րանկի՝ Ստեփանին. և հօրեղբարցն իմոց՝ Սաֆարին, Դաւիթ վարդապետին, Հէրապետին, և [Զա]բարիային, և հօրաքեանս՝ Թաբառուքին, և ի հօրէ պապոյն իմոյ՝ Սարգսին, հանկան իմոյ՝ Նարկղ[ին]. և ի մօրէ պապոյն իմոյ՝ Սղիաղարին և հանկան իմոյ Ամանարազին. և հօրն Սարգիս պապոյն իմոյ [Դա]հլիշի Զաբարիային, որք հանգուցեալք են ի Քրիստոս, որոց հոգին Տէր լուսաւորեսցէ, և յիշատակ ն[ոցա] օրհնութեամբ եղիցի:

Այլ և բարւոյ յիշման արժանաւորք են ըզտիրապարզ և կենդանի բարեպաշտ և աստուածասէրք ընտանիք՝ ըզսիրելիքն և պատվելիքն իմ՝ զամուսինն իմ զնարկիզն և նորին [դ]ուստրն զՄարթայն և ըզորդիքն մեր Աստուծով զօրացեալք՝ Մարկոսս, Ղուկասս և Մատ-

* Անվան տեղը բաց՝ չգրված:

թէոսս, և նորապսակ հարսն մեր Թագուհի Մարկոսեանն, և եղբորորդիքն իմ՝ Մարտիրոս և Յովակիմ Սարգսեանն, որոց Տէր պահեսցէ զսոցա միշտ խնամօք, շնորհօք, ողորմութեամբ և գթութեամբ իւրով, ազատ ի հոգևոր և մարմնաւոր, յերեւիլի և յաներևոյթ թշնամեաց, և ծաղկեալ բարի զաւակօք և բարի աջողութեամբ մինչև ի լի ծերութիւնն հասուցէ և յետ լրման աստի կենաց, յերկնից արքայութեանն և յաւիտենական երանաւէտ կենացն արժանացուցէ, և զիս՝ անարժան գրչիս ընդ ամենայն սուրբս իւր դասակից և պսակակիցս արացցէ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Ի հայրապետութեան Սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի Տեառն Դանիէլի կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և ի առաջնորդութեանն Նոր Զուլայոյ Ամենափրկչի վանի տեառն Յարութիւնի արհիեպիսկոպոսի¹³¹ գրեցաւ սուրբ գիրս ի յերկիրս Հնդկաց, ի ծովամերձ քաղաքոջս Սուրաթ, յամի կենարարին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի 1809. ի Փետրվարի ամսոյ 24, յաւուր շորեքշաբաթի սկսեցի՝ ի թուին հայոց ՌՄՆ¹³² (1809), Մեհեկի ժԸ (18), ըստ փոքր թուին հայոց 193 (1809), Նիրհան 11-ին:

Չնչին ծառայ ծառայիցդ Աստուծոյ մահտեսի Յովսէփ Ստեփանեան Դահրաշեանց գրչագրօղ սորին:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Բ.

214^{p1}

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ ՍՈՒՐԲ ԳՐԲՈՅՍ

214^{p2}

Փառք... որ պարգևեցիր մեղապարտ ծառայիս կարողութիւն և եղեր օժանդակ առ ի սկ[ս]անիլ գրել և աւարտ հասուցանել զայս պատմութեան Յայսմաւուրաց սուրբ գիրքս, որ պարունակէ համառօտ պատմութիւնս ի սկզբանէ արարածոցն, զստեղծմանն Ադամայ և պատմութեանն նախահարցն և նահապետացն... || ճգնաւորաց և կուսանաց, զոր պայծառ շահքն և անաղօտ լապտերքն եկեղեցւոյ տէր Գրիգորիս Վկայասէրն և տէր Ներսէս Շատաշնորհն, և ոմն Կիրակոս բանիրուն վարդապետն հոգ տարան և ամենայն ազգաց ժողովեցին, և ստուգապէս որոնեալ բննեցին յորում ժամանակի և յորում ամսեան և քանիս ամսոյն է զիպեալ տէրունական տօնսն և նահատակութիւնը սրբոցն, և զամենեսեան ի մի տուփ ժողովեցին ի վայելումն սուրբ եկեղեցւոջ, առ ի օր ըստ օրէ, ըստ ամսաթւին՝ ի նոյն աւուրն ընթեռնուլ ի լուր ամենեցուն...

Վասն որոյ և ես՝ ամենանուստ ծառայս ծառայից Աստուծոյ Դահրաշեանց Ստեփանեան մահտեսի Յովսէփս խանդաղակաթ սիրով ապաւինելով ի յօգնութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ, ի ծերութեան և տկար հասակոջս և անկարողութեան ժամանակիս, զողողմամբ ձեռօքս սկիզբ արարի գրել յամի Տեառն ՌԸԾԹ (1809) Փետրվարի ԻԳ (24)՝ յաւուր շորեքշաբաթի, ի Սուրաթ քաղաքոջ և թւին հայոց ՌԲՃՅ¹³³ (1809) Մեհեկի ժԲ¹³³ (12), և ի փոքր թւին հայոց ԾՂԳ (1809) Նիրհան ժՄ (11). և օժանդակութեամբ ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ յամի Տեառն ՌԸԾԺՄ (1811) Դեճտեմբերի ԻԵ (25)

և թվին հայոց ԹԲՃԿ (1811) Քաղոցի ԺԷ (17), և փոքր թվին հայոց, որ Ազարիայի կոչի՝ ԱՃՂԶ (1811), Արեամ Ժ (10), յաւուր երկուշարաթի, ի տօնի սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային աւարտ հասուցի. ի վայելումն տիրապարզե որդոցն իմոց՝ ծառայիցն Աստուծոյ Մարկոսին, Ղուկասին, Մատթէոսին, զի քնթեռնլով զսրբոց պատմութիւնսն և աստուածասիրութեամբ զմայլեցին և աստուածպաշտութեամբ կացցեն զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց և լինիցին բարի օրինակ բազմաց և բարի յիշատակ նախնեացն իւրեանց ի Տէր հանգուցելոց, և յուրախութիւն և ի պարծանս ծնողաց և ամենայն ազգականաց իւրեանց կենդանեաց Տէրամբ...

Եւ արդ, արտասուայորդ աշօք, սրտաբեկ յառաշանօք, ծնրադրական երկրպագութեամբ, առաթուր անկեալ յերկիր ի վերա երեսաց իմոց, համբուրելով զպատուանդան ոտիցդ և կողկողազին հեծեծանօք ազաշեմ, պաղատեմ և աղերսեմ առ քեզ, միաժին Որդի Աստուծոյ Տէր մեր և փրկիչ Յիսուս Քրիստոս, մի՛ յիշեր զմեզս իմ և սրբեա՛ւ ամենայն զգայարանս իմ ամենայն ազատութենէ մեզաց և արժանաւորե՛ա առնուլ զսուրբ անուն քո ի բերան իմ և հայցել ի քէն բարիս վասն ազգի մարդկան կենդանեաց և ննջեցելոց, և քնդունիլ ի քէն զշնորհս և զողորմութիւն... || ողորմեա՛ւ ամենայն հաւատացնալ բրիստոնէից, ևս առաւել ազգիս հայոց՝ հայրապետաց, եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից, սարկաւազաց, դպրաց և ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ, այլ և թագաւորաց և իշխանաց և առհասարակ ժողովրդոց և ժողովրդականաց, և ամենայն վարժապետաց և բարի տեարց, բարի ուսուցչաց և բարի խրատատուաց, և ի բարիս կրթողացն իմոց և ամենայն էրեխտաւորաց և վաստակաւորացն իմոց, և ամենայն ազգականաց և քնտանեաց և ամենայն արեան առու մերձաւորացն իմոց, և սանէրիս և ծնողացն, և ամենայն շարարաց և բարերարացն իմոց՝ արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, երիտասարդաց և կուսից և ամենայն շափու հասակի. հնոց և նորոց, առողջաց, հիւանդաց, ճանապարհորդաց, նաւորդաց, նեղելոց, գերելոց, վշտացելոց, պարտականաց, բանտարկելոց, մեծատանց, տնանկաց, չարուստաց և աղքատաց, պատրաստ և անպատրաստ հանգուցելոց և ի հաւատոցն մոլորելոց, և ամենից մեզացն թողութիւն շնորհեա: Առողջացն խաղաղ կենօք, երկար ամօք, ուղիղ հաւատով պահեալ, հիւանդացն առողջութիւն շնորհեալ, ճանապարհորդաց և նաւելոցն բարի ճանապարհ և բարի աջողութիւն շնորհեա, գերելոց դարձումն շնորհեա. վշտացելոց յանդորրութիւն, նեղելոց հանգստութիւն, տրտմեցելոցն մխիթարութիւն շնորհեա, պարտականացն հատուցումն աջողեա, բանտարկելոցն ազատութիւն շնորհեալ, մեծատանց ի նմին ճոխութեամբ գթածութիւն շնորհեալ, տնանկաց վերականգնումն շնորհեալ, չարքստացն ի նմին աջողութեամբ ողորմածութիւն, աղքատացն ի շնորհաց քոց լիացոյ, մոլորելոցն դարձ և զղջումն շնորհեալ, անպատրաստ և պատրաստ հանգուցելոց մեզացն թողութիւն շնորհեալ, զհոգիս նոցին լուսաւորեալ և յերկնից արքայութեանդ արժանի արալ:

Ողորմեա, Տէր, առ քեզ հանգուցեալք ծնողացս. հօրս՝ Ստէփանին, մօրս՝ Թանկումին. եղբարցս՝ Սարգսին, Մինասին. քերցս՝ Բ (2) Վարդիսաթունացն, Մարիամ-խանումին, Բէկղաղային, Յաննայէ. և անդրանիկք՝ ամուսնոյս Վարդենէ. որդւոյս՝ Ստեփաննոսին. հարսիս՝ Մարկոսեան Թագուհէ. հօրս եղբարցն՝ Սաֆարին, մահտեսի Դաւիթ վարդապետին, Հէրապետին, Զաքարիային. հօրաքեռս՝ Թաբառուքին. պապոյս՝ Սարգսին. հանկաս՝ Նարգիզին. ջոջ պապոյս՝ Դահրաշի Զաքարիային. ջոջ հանկաս՝ Վարդիսաթունին. և ծնողաց նոցա: Եւ մի յիշէր զմեղս նոցա, թող զմեղս նոցա և ջնջեա զձեռագիր յանցանաց նոցա, և լուսաւորեա զհոգիս նոցա. և յաւուր ահեղատենին երանաւէտ ձայնդ լսելոյ և ընդ աջմէ բումմէ դասելոյ և աստուածային տեսեանդ և յերկնից արքայութեանդ || ||| ցեա և ընդ սուրբս և սի ||| և պսակեսցես:

215 ա²

||| և ողորմեա առ քեզ հա[նգուցեալ] ||| բին և ծնողացն մահտեսի Բա ||| [եղբ]արցն՝ Մինասին, Վաթանին և ամենայն [արեան առու մերձ]աւորացն և լուսաւորեա զհոգի ||| ային ||| եւնդ և յերկնից արքայութեանդ արժանի արաչ. [քան]զի ստացաւ Յայսմաւորաց սուրբ գիրքն յոյժ հնացեալ և եղ յիշատակ սուրբ եկեղեցւոյ, յորմէ օրինակեցի ԳՃԽԸ (348) ճառս և մնացեալն յայլ Յայսմաւորաց գրեցի:

Յիշեա, Տէր, և ողորմեալ վերջին ստացողի նոյն հնացեալ Յայսմաւորին՝ առ քեզ հանգուցեալք Յովհաննէսին և ծնողացն՝ Ղուկասին, Մէրմէրին. եղբարցն՝ Նազարէթին, Գրիգորին. կողակցոյն՝ Աողոմին. և լուսաւորեալ զհոգիս նոցա, աստուածային տեսեանդ և երկնից արքայութեանդ արժանի արաչ, քանզի գտի զայս հին օրինակս ի Սուրաթոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոջն և առեալ օրինակեցի՝ կէսն ի Սուրաթ քաղաքի և, ընդ իս բերեալ՝ կէսն աստ ի Բումբայի գրեալ աւարտեցի, և օրինակն հին վերստին դարձուցի ի Սուրաթոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին, զոր Տէր հաստատուն և շէն պահեսցէ բոլոր ժողովրդովքն. ամէն:

Յիշեա, Տէր, և ողորմեա հոգւոց առ քեզ հանգուցեալք ծառայիցն քոց Զիք Աւետիկին. ծնողացն՝ Զիք Պետրոսին, Մէրտատիկին. կողակցուն՝ Աղսաբերին. որդւոցն՝ Աղամալին, Պետրոսին, Պօղոսին, դատերցն՝ Նանաջանին, Մէրջանին. եղբօրն՝ Վասլին. քվերն՝ Ոսկի-Տա<տա>տիկին. պապ<ո>ուն՝ Եարվալէ. հանկան՝ Սօլթախաթունին՝ առաջին ստացողի: Այլ և մահտեսի տէր Յովհաննէսին. ծնողացն՝ Բարաքիասին, Վարդերին. եղբարցն՝ մահտեսի տէր Բաղասարին, տէր Մկրաշին, Երեմիային, Պետրոսին. քվերն՝ Սափուռին. որդւոյն՝ Ստէփաննոսին. եղբօրորդւոցն՝ Երեմիայեան Բարաքիասին, Յարութիւնին, Վարդանին. դատէրն՝ Մարիամ-Բէգումին. և Պետրոսեան Գրիգորին, Բէկղաղային՝ վերջին ստացողի Յայսմաւորաց սուրբ գրքոյն. և լուսաւորեա զհոգիս նոցա, աստուածային տեսեանդ և յերկնից արքայութեանդ արժանի արաչ: Քանզի գտի ի Սուրաթ քաղաքի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոջն լիակատար նորոգեալ Յայսմաւորաց սուրբ գիրքն՝ վերանուանելոց յիշատակի տուեալ, յորմէ օրինակեցի զթերութիւնն առաջին օրինակին՝ Նաւասարդի ժԲ

(12)-էն մինչև ի նաւասարդի ԻԸ (28) այս ժէ (17) օրէն պատմութիւնքն¹³⁴:

Յիշեա, Տէր, և ողորմեա հոգւոյ առ քեզ հանդուցեալ Տիրատուրին և վերջին ստացողի Յայսմաւորաց սուրբ գրքոյն, որ գտի ի Բումբայի քաղաքիս Սուրբ Պետրոսի եկեղեցւոյն և ի նմանէ օրինակեցի զպատմութիւնս Բարաղամու ճգնաւորին և Արեւնէրայ և Յովասափու թագաւորացն ի Աւելեաց Ե (5) և Օգոստոսի Ժ (10). և լուսաւորեա զհոգիս նոցա, աստուածային տեսլեանդ և յերկնից արքայութեանդ արժանի արա:

Օրհնեա, Տէր Աստուած իմ Յիսուս Քրիստոս, զքո պարգևեալ և կենդանի պահեալ ընտանեացս՝ ամուսնոյս նարգղին. զՋստերն՝ Մարթէ. որդւոցս՝ Մարկոսին, Ղուկասին, Մատթէոսին. և անդրանիկ թոռնիկիս՝ Մարկոսեան Վարդիսաթունին. եղբօրս որդւոցն՝ Սարգսեան Մարտիրոսին, Յովակիմին և զաւակաց նոցա, և սրբեա զսոցա և զիս ամենայն ազտից հոգեկանաց և մարմնականաց, և փրկեա զմեզ ամենայն հոգևոր և մարմնաւոր, յերևելի և աներևոյթ թշնամեաց, և ամենայն մեղաց և հիւանդութեանց և տկարութեանց, և բռնադատութեանց և վրճմանց և խռովութեանց, և տխրութեանց և մտատանջութեանց, և սղութեանց և շրաւորութեանց, և մատնութեանց և նենգաւորաց, խաբերայից, ստախօսաց, և դաւաճանողաց, և աւազակաց և գողոց, և ձախորդութեանց և պարտուց, և զբախտմանց և բանտարկմանէ և գերութենէ, և կախարդութենէ ||| զեղաց և ամենայն գազան|||յանկմանէ բարձանց և ||| ծակ մահւանէ, և զիւ ||| և երկրադողէ, և ջրհեղեղէ ||| [կ]իզմանէ, և բքախառն հողմակոծ ||| և ալէկոծութենէ և նաւաբեկութենէ, և լրնկղ[մմանէ], և հեղձմանէ, և կայծակէ, ի ծովու և ի ցամաք ||| վնասատու օդոց և տարերաց, և ամենայն վնասուց և [վտան]գից և փորձութեանց և պատահմանց. ի տուէ և ի գիշերի և ամենայն ժամու և բոսպէի զամենայն աւուրս կենաց մերոց փրկեալ և ազատ պահեա զմեզ, զի գինք ամենասուրբ արեան քո եմք, ծառայք քո և որդիք ազախնոյ քո եմք...

Ողորմեա, Տէր, ամենայն երկրի և ամենայն աշխարհի և ամենայն գաւառաց և ամենայն քաղաքաց և ամենայն գիւղօրէից և ի նոսա բնակեալք ազգի մարդկանց, և օրհնեա զամենայն օդս և տարերս ամենայն աշխարհաց, մանաւանդ Բումբայի քաղաքիս և բնակչաց սորին և պարգևեա քաղցրութիւն օդոց և բարեխառնութիւն տարերաց, առատութիւն հարկաւոր և շափաւոր անձրեաց, պտղաբերութիւն բուսոց և տնկոց, առողջութիւն մարդկանց և անասնոց, զի ամենայն արարածք ուրախասցին, ցնծասցեն և ուռճասցին ողորմութեամբ քով և փառաւորեացն զամենասուրբ անուն քո յաւիտեանս յաւիտենից: Հեռացոյ ամենայն վնասաբեր պատահմունս ի մարդոց և անասնոց, ի բուսոց և ի տնկոց, և ամենայն քաղաքաց, որք են, պատերազմունք թագաւորաց, կռիւք իշխանաց, խռովութիւնք մարդկանց, սաստկութիւնք հողմոց, երկրաշարժութիւնք և հրդեհմունք, որք վասն մեղաց մարդկանց պատահին, դու, անոխակալ և մարդասէր Աստուած, թողլով զմեզս մարդկան, յետս նահանջեալ զամենայն շար պատահմունս. պատերազմաց հաշտութիւն, խռովութեանց

սէր և խաղաղութիւն և ամենայն ներհակաց խափանումն պարզեցալ, զի ամենայն արարածք բարեպէս կացցեն և զոհութեամբ փառաւորեացեն զամենասուրբ անուն քո յաւիտեանս. ամէն:

215 p²

Եւ արդ, սիրելիք որդեկացդ իմոց աղերսիւ պատուիրեմ, զի ջանացէք ըստ ամսաթւի աւուր նմին աւուր պատմութիւնն Մարկոսդ կամ Ղուկասդ և կամ Մատթէոսդ ի լուր ընտանեացդ ընթեռնուցուք, նմանապէս և նշխանաւոր տէրունական տօնից պատմութիւնս ըստ պատշաճի աւուրն որոնեալ գտանիցէք և նոյնն ընթեռնուցուք և ընկալիք ի Տեառնէ վարձուց մասն բարեաց երանելի սրբոցն՝ ըստ բանին որ ասեն. «Տօնասէրն շէ զրկած ի պսակաց մարտիրոսաց, (առանց գանից և տանջանաց) հազորդ լիցին նոցին փառաց»: Նա ևս խնդրեմ. խնամածութեամբ պահիցէք և մի ամենայն ուրիք ի վայր ձգիցէք, զի փութով աղտոտեալ հնացեալ երեւացի, այլ սիրով և ուրախութեամբ վայելեցէք և թէ սխալանս ինչ գտանիցէք, մի եպիստոլիցէք, զի մարդ ևմ սխալական, և միայն Աստուած է անսխալ: Այլ և զիտելի է, զի ներկայական գործս ձեր շտայ թոյլ միշտ ըստ ժամուն երթալ ի սուրբ եկեղեցին և լսել զպատմութիւնս սրբոցն Աստուծոյ, վասն որոյ խանդակաթ սիրով յուսալով օգնականութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն Աստուծոյ, առ ձեռս առի զծանր գործս՝ գրչաւ յօրինակել ի բոլորագրէ ի նօտրագիրս՝ գրել զողորշուն ձեռօքս, զոր տեսիք իսկ պատուական աշօք ձերովք ի ծերութեան ժամանակոջս՝ ի ԿԹ (69)-երորդ ամի կենաց իմոց սկսեցայ գրել և ՀԱ (71)-երորդ ամի կենաց իմոց Աստուծով աւարտ հասուցի ի փառս և ի պատիւս Աստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա և պարծանս ազգիս հայոց և ի ուրախութեամբ վայելման տիրապարզե պատուելիք որդեկացդ իմոց և ի խնդութիւն նուաստագունեղ հօրս ձերոյ երկրաւորի և վասն սիրելեացդ իմոց մշտապաղատ աղօթողի առ ողորմած և մարդասէրն Աստուած որ է օրհնեալ յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

Յուակ յետոյ աղերսիւ խնդրեմ ամենից հանդիպողաց սուրբ գրքոյս՝ սրբազնագործ քահանայից, իշխանապատիւ աղայից, շնորհապերճ պարոնաց և բարեմիտ տիկնաց, զի յօժարական կամօք միով Աստուած ողորմեալի լիշեցէք զմեղապարտ գրչագրօղս և ամենից իմայնոցն կենդանեաց և հանգուցելոց. և զձեզ լիշեցէ մարդասէրն Աստուած և այց արասցէ յաւուր մեծի գալստեան իւրոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Գ.

ԹՈՒՂԹ ՂՈՒԿԱՍՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՐԵՆՅԻՈՅ ԱՌ ՅՈՎՍԷՓ ԴԱՂՔԱՇԵԱՆ

Ի Սուրաբ, առ մահտեսի Յովսէփն Ստեփանեան՝ ըստ օրինակի վերնոյդ, որոյ փոխեալ բանքն են այսոքիկ, որք գրին.

Բարեպաշտ և մեծահաւատ մահտեսի Յովսէփիդ, աստուածապահ տան բում և բնակութեան, որդւոց և զս[տերաց] (հարցանելի է), ազգայնոց և բնտան.

որոց կարօտէաք իմանալոյ, գրեցաք առ հասարակ ի վերա ամենայն մերազնէիցդ՝ որք յայդկոյս, զկոնդակ մի երկարօրէն, և զկոնդակ մի ևս ի վերա օրհնեալ քաղաքիդ ձերոյ՝ ի պատասխանի ձերդ գրեալ երկուց համօրինակ թղթոցն, հանդերձ քանեօք յատուկ թղթովք առ ոմանս յատկացեալ անձինս, ծանուցանելով ի նոսա ամենեցուն ձեզ զանցս և զորպիսութիւնս մեր և գրելով զպատուէրս հարկաւորս: Եւ զայն թուղթսն բաց ի օրհնեալ քաղաքիդ ձերոյ կոնդակէն՝ այժմ ևս ահա կրկին գրեալ առաքեցաք, զի մի գուցէ թէ առաջինքն շիցեն հասեալք, այսոքիկ երկրորդքս հասցեն, և մի մնայցէք անտեղեակ անցից և որպիսութեանց և շահաւէտ պատուիրանաց մերոց: Բայց և Գրիգոր աստուածիմաստ վարդապետն թէսլէտ ի ծովուն և ի ցամաքին փորձութեանց մեծաց հանգիստելով զբազում ինչս էր կորուսեալ, սակայն զնազտ արդիւնսն նուիրակական ի բոլորապէս և զոր ինչ զերծուցեալ էր ի վէճ իրացն հասոյց ի Սուրբ աթոռս և առ մեզ: Եւ ընդ նոսին զքոյդ տուեալ յատուկ տուրսն և զյիշատակսն ևս, որք էին 130 ուսիի և Ա (1) ձեռք բահանայական զգեստ, և Ա (1) կարմիր և զարով մահրամայ՝ յիշատակ ի վերոյն գրեալ իբր հոգեբաժինք ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն քոց Ստեփանին և Թանկում խաթունին, և կենակցին քոյ Վարդենւոյն, ամբողջապէս հասոյց առ Սուրբ աթոռս և առ մեզ, պատմելով զանկեղծ սէր և զհարազատութիւն քո, զոր ունիս առ լուսատու մայրս քո և առ հոգևոր հայրութիւնս մեր և զառ ինքն իսկ ցուցեալ զշահեցողութիւնսդ և զմեծարանսդ: Որոց ամենից սակս յոյժ շնորհակալեցաք զսիրելւոյդ, և զհոգևոր տուրսն և զյիշատակսն քո սիրով մեծաւ առնկալեալ մատուցաք Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ վերաբաղմելոյն ի լուսակերտ սուրբ տեղւոջս: Որք և բազմութեամբ միաբանից ասացաք զհոգևոցն յաղազս վերոյ յիշեալ ծնողացդ և կենակցիդ՝ ի Տէր հանգուցելոցս և յիշեցաք զնոսա ի փրկարար սուրբ պատարագոջ, ի սարսափելի սուրբ տեղւոջս, և զքեզ՝ հանդերձ ամենայն կենդանեօքդ օրհնեցաք բազմաւ օրհնութեամբ: Ուրեմն՝ ընկալցի Տէր զհոգևոր տուրս և զյիշատակս քո ի հաճոյս իւր և զփոխարէնն բազմապատկապէս հատուցէ ի հոգիս հանգուցեալ ծնողացդ, և կենակցին քոյ և այլ ամենայն ննչեցելոցդ, շնորհելով զթողութիւն ամենայն մեղաց նոցա և արժանացուցանելով զնոսա արքայութեանն իւրում և մշտնջենական փառացն ընդ սուրբս և ընդ սիրելիս իւր: Եւ զքեզ ևս օրհնեսցէ և զօրացուցէ, փրկեսցէ ի շարէ և պահեսցէ ի խնամս իւր, տացէ զբարեյաջողութիւն բանից և գործոց քոց, և զարդարեսցէ ամենիւք բարեգործութեամբք և առաքինութեամբք: Իսկ և որովհետև Գրիգոր Աստուածարան վարդապետն ի վաղուց է աւարտեալ զնուիրակական գործն օրհնեցելոյ վիճակիդ, և ժամանակն անցեալ ևս է, վասն որոյ ահա ըստ բնիկ բարի սովորութեան զսիրելի և զհոգեծին որդին մեր և զմտերիմ զաւակն սրբոյ աթոռոյս զսէր Եփրեմ շնորհապերճ վարդապետն և զարհիւպիսկոպոսն նուիրակ կարգեալ աստուածախնամ վիճակիդ, սրբալոյս մեռոնաւ և օրհնածիր կոնդակաւ առաքեցաք առ սիրելի և օրհնեալ ժողովուրդդ մեր, որ եկեալ բաշխեսցէ ձեզ զհոգետիպ մեռոնն մաքրարար և ժողովեսցէ ի ձենչ զնուէրս հոգևորս վասն լուսատու ծնողիս ձերոյ սրբոյ աթոռոյս: Վասն որոյ խնդրեմ ի ստոյգ սիրելւոյդ, զի որպէս զնախորդ նուիրակն շահեալ էիր, նոյնպէս և զդա ի սէր ընկալցիս և մեծարեսցես և մխիթարեսցես յամենայնի՝ սակս պատուոյ սրբոյ կարգին և ի սէր մեր, և գործոյն ևս ձեռնառու և օժանդակ լիցիս առ ի արդիւնաւորեցուցանել՝ համարելով ստուգիւ, թէ զոր ինչ դմա

առնիցես, մեզ և սրբոյ Աթոռոյս են համարեալ, յաղագս որոց և առաւելապէս շնորհակալելոց եմ զագնիւ սիրելւոյդ, որ և ի յորդիական ճշմարիտ սիրոյդ և ի հարազատութենէդ և ի յօգտարար բարեգործութեանցդ՝ որ առ Սուրբ աթոռ մայրս քո անվերջանալի մնալով, ողջ լիք ի Տէր և ի շնորհս նորին յանձնեցեալ միշտ հանդերձ քոյայնովքդ ամենեքումքք, ամէն: Գրեցաւ ի ՌՄԼԳ (1785) թուոջ, ի Մալխի, և ի լուսակառոյց աթոռս սուրբ էջմիածին*:

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ւ Ա Ս Գ.

ԴԱՂՅԱՆՅԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԸ 1865—1986 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

(Ըստ տիկին Վիկտորիա Հովսեփյանի հիշողութիւնների)

Գործիս հեղինակի բժիշկ թոռան՝ Հովսեփ Բ-ի կնոջ, որդու և շորս դուստրերի ճակատագրի մասին տեղեկութիւններ չկան:

Նրա եղբայր՝ դեղագործ Գրիգոր Ա-ը Բոմբեյում ծառանգել էր 7 շինք, կնոջ մահից հետո վշտից տրվել է հարբեցողութեան և բազմանգամ բնտանիքի կարիքները հոգալու համար մեկ առ մեկ ծախել բոլոր տները: Անհայտ են և՛ կնոջ և՛ իր մահվան թվականները:

Գրիգոր Ա-ի ավագ որդի Մատթեոս Բ-ը շի ամուսնացել, երկաթուղային ընկերութեան հաշվապահ էր, մահացել է 1916 թ.: Չի ամուսնացել նաև կրտսեր դուստրը՝ Աննան (1851—1916), որ մոր մահից հետո խնամել է հորը, նրա մահից հետո էլ՝ դեռևս շամուսնացած եղբորը՝ Հովսեփ Գ-ին:

Գրիգոր Ա-ի երկրորդ որդի Մարկոս Բ-ը ևս երկաթուղու հաշվապահ էր. ամուսնացել է Մերի անունով մի իռլանդուհու հետ և ուներ Գորոթի անունով մի աղջիկ: Ապրում էր Հայդարաբադում, որտեղ կինը նահանգապետ-նայզամի բազմաթիվ երեխաների անգլերենի ուսուցչուհին էր:

Վերջինիս եղբայր և Գրիգոր Ա-ի կրտսեր որդի Հովսեփ Գ-ը (1858—1913) նույնպես երկաթուղու հաշվապահ էր, ծագումով հզիպտահայ՝ Բոմբեյի վիճակավոր քահանայի միջնորդութեամբ 1898 թ. 40-ամյա տարիքում ամուսնացել է 20-ամյա հզիպտահայ Վարսենիկ Աղամյանի հետ. 1899 թ. ծնվել է նրանց առաջնեկը՝ Գրիգոր Բ, 1902 թ.՝ կրտսեր որդի Մատթեոս Գ-ը, որոնք հոր մահից (1913 թ.) հետո մոր հետ շարունակել են ապրել Բոմբեյում: Թ. Գուշակյանը 1916 թ. դեկտեմբերի 18-ին Հովսեփ Գ-ի կնոջ մասին գրել է. «Այցելեցինք... հանգ. Յովսէփեանի այրի տիկին Վարսենիկի՝ դուստրը զահիրէարնակ ծերունի Տէր-Աղամեանի. աղնուական հայուհի մը, որ պատկառանք կազդէ ամենուն» (Հնդկահայք, էջ 23):

Գրիգոր Բ-ը շի ամուսնացել, իբրև պահեստապետ (մթերապահ) ծառայել է հարավային Հնդկաստանի երկաթուղային ընկերութեանում: Մատթեոս Գ-ը 1939 թ. ամուսնացել է կալիպաճայ Վիկտորիա Գասպարյանի (ծն. 1909 թ., այս հիշողութիւնների աղբյուրն է) հետ. նույն 1939 թ. ծնվել է նրանց դուստր Մարին, իսկ 1943 թ. որդին՝ Հովսեփ Գ-ը: Մատթեոս Գ-ը ևս երկաթուղային ընկերութեան հաշվապահ էր, իսկ Լոնդոնի և Փարիզի համալ-

* ՄՄ ձեռ. № 4501, էջ 59տր. սա նամակի սևագրութիւնն է, հրատարակում ենք ջրնշումները զանց առնելով և առանց ծանոթագրելու:

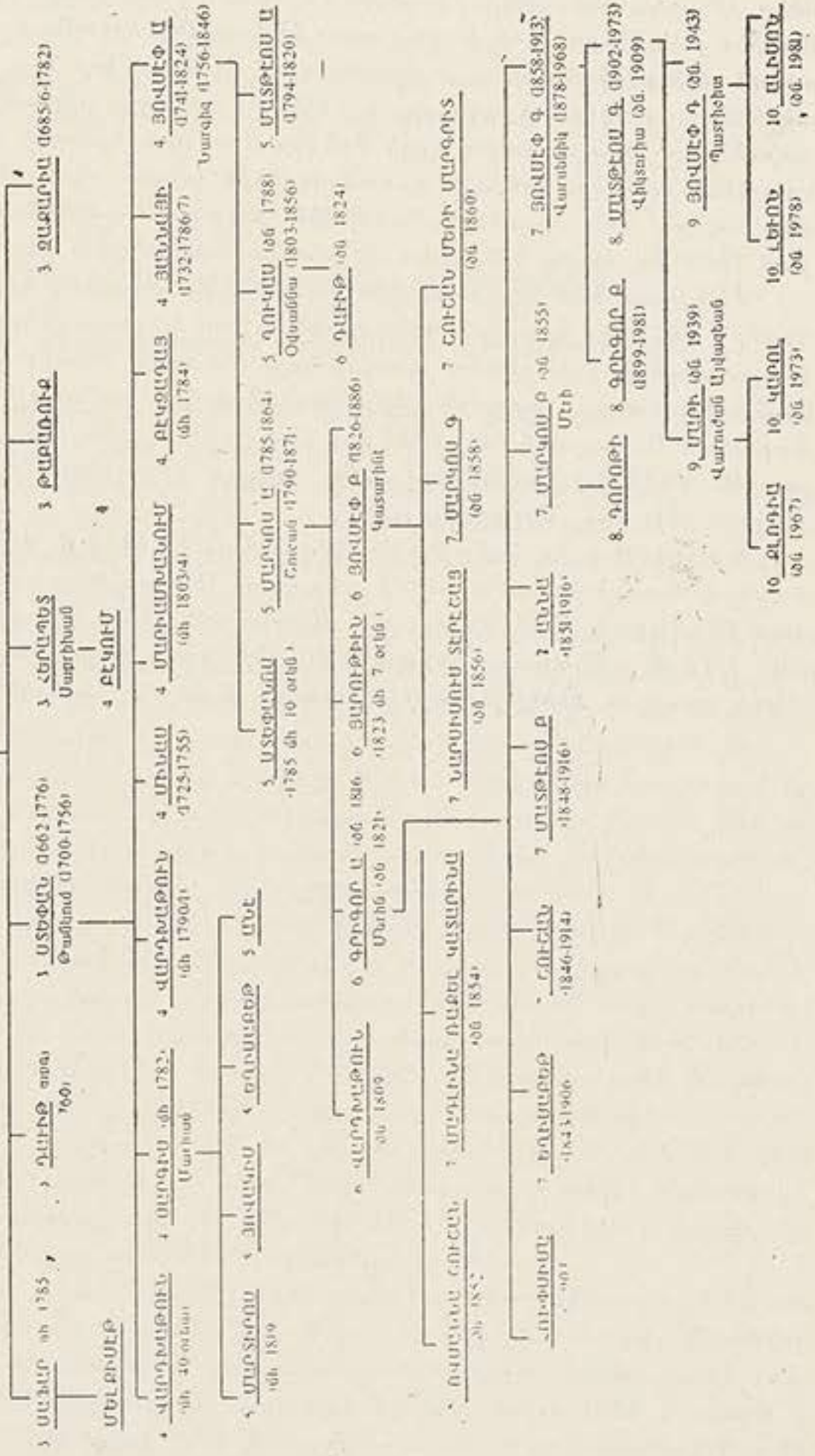
սարաններն ավարտած կինը անգլերենի ու ֆրանսերենի ուսուցչուհի էր և Բոմբեյում մասնավոր դպրոց ուներ: Այս ժամանակ Բոմբեյում կար ընդամենը 10 հայ, ընտանիքը մտածում էր հասունացած երեխաների ապագայի մասին, ուստի երբ 1958 թ. լուծարքի ենթարկվեց երկաթուղային բաժնետիրական այն ընկերությունը, ուր աշխատում էր Մատթեոս Գ-ը, նրա կին Վիկտորիան էլ փակեց իր դպրոցը, և 1960 թ. ամբողջ ընտանիքը՝ մեծ մայր Վաքսենիկը, ամուրի ավագ որդի Գրիգոր Բ-ը, կրտսեր որդի Մատթեոս Գ-ը, նրա կինն ու երկու երեխան տեղափոխվեցին Լոնդոն: Առաջին երկուսն այստեղ ապրում էին մյուսներից առանձին. մայրը 90-ամյա հասակում մահացավ 1968 թ., որդին Լոնդոնում ևս պահեստապես էր և մահացավ 1981 թ.:

Մատթեոս Գ-ը նոր բնակավայրում «մանր գործերով զբաղվելով», մահացել է 1973 թ.: նրա կին Վիկտորիան այսօր էլ շարունակում է անգլերենի և ֆրանսերենի ուսուցչուհու զբաղմունքը: Դուստրը՝ Մարին 1962 թ. Լոնդոնում ամուսնացել է ծագումով նոր ջուղայեցի հայ քահանայի որդի, ինժեներ Վարուժան Այվազյանի (ծն. 1936 թ.) հետ. ունի Քլոդիա (ծն. 1967 թ.) և Կարոլ (ծն. 1973 թ.) անուններով երկու դուստր, ընտանիքը հայախոս է, այժմ ապրում են Լոս Անջելեսում:

Հովսեփ Գ-ը ևս կրթությամբ հաշվապահ է, 1972 թ. Լոնդոնում ամուսնացել է Պատրիշիա անունով մի անգլուհու հետ, այժմ ապրում է Օնտարիոյում (Կանադա), ունի մի դուստր՝ Ալիսոն (ծն. 1981 թ.) և մի որդի՝ Լևոն (ծն. 1978 թ.): Ընտանիքն անգլախոս է. Դահրաշի Զաքարիայի 10-րդ սերնդի միակ արական ներկայացուցիչ-ժառանգն առայժմ հայերեն չգիտի:

ՅԱԲԵԼՈՒԾ Ե ՔՍՀՐԱՍԵՆՆԵՆ ԸՆԾԵՆԵՐԻ ՏՈՀՄԵՏՈՒՇ

1. ԴԱՀԱՍԸՐ ԶԱԲԱՐԻՊ
- Վարդանյան
2. ՄԱՐԳՐԱ
- Սարգսյան (1700-1756)

ՄԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սամուրակար—մորթեղենից մուշտակ և այլ հազուստ կարող:
2. Խիլա կամ խալաթ—(արար) զգեստ, որով ի նշան բարյացակամության և որևէ ծառայության դիմաց շահերը պարգևատրում էին իրենց հպատակներին:
3. Աբաս Ա շահը Կոստանդնուպոլսի 1590 թ. պայմանագրով Թուրքիային զիջել էր մի մեծ տարածք, որի մեջ էր նաև սեֆյանների նախկին մայրաքաղաք Քալդրիզը (վերագրավեց 1603 թ.): Եվ այս օրերին, և «մեծ սուրգունի» շրջանում Քալդրիզից հայերը, բազմաթիվ այլ վայրերից բերված հայության հետ միասին, ապաստանել էին 1597—8 թ. Պարսկաստանի մայրաքաղաք դարձած Սպահանում: Աբաս Բ շահը (1642—1666) 1650-ական թվականներին մահմեդականների հետ խառն ապրող հայերին Սպահանից տեղափոխեց Նոր-Ջուղա, ուր առաջացան Քալդրիզցոց, Գաշտեցոց, Երևանցոց և այլ նոր թաղամասերը (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Վաղարշապատ, 1896, էջ 442—58. հմմտ. Յ. Տէր-Յովհաննես, Ա, էջ 81—6): Ըստ այսմ, Շահ Աբաս մեծի մասին մեր հեղինակի «որ նստերն ի Քարեիզ» բնորոշումը, նաև այն պնդումը՝ թե իր մեծ պապին շահը Քալդրիզից Սպահան է բերել իբրև ըմբիշների տասնապետ, հիշտ չեն: Շահ Աբաս մեծը (Ա) Զարթիսային շնորհի էր արժանացրել, հավանաբար, Սպահանի կենտրոնական Շամսապատ թաղում, ուր մինչև 1650-ական թթ. ապրում էին Քալդրիզցի հայերը:
4. Խարջ, խալաջ—khardj (արար.) ծախս, ծախսի դրամ. հմմտ. ՀԶ. Հաշվետումար, էջ 386:
5. Կենսագրությունների սկզբում դրված այս թվերը սերունդների հերթական համարներն են և կարող են կրկնվել այնքան, որքան ներկայացուցիչ ունեցել է այդ սերունդը: Հովսեփը երբևէն մոռացել է դրել դրանք, իսկ Մարկոսն ընդհանրապես չի նշել. միօրինակության բերելու համար ուղղմանկյուն փակագծերում վերականգնել ենք այդ վրիպումները:
6. Սաֆարի տապանազիրը հետևյալն է. «Այս է տապան Սարգսի որդի Սաֆարիս. թվ.—ՌՃԶԳ (1735), Նիսան Գ. (4): Նրա որդի Մելչիբեկը 1798 թ. դեկտեմբերի 6-ին մահացել է Բենդալիսայի Սեփարաղ քաղաքում. «Այս է տապան Ջուղայու Քարվըսեցունց մահաթի Գահրաշյանց Սաֆարի որդի Մելչիբեկին, որ փոխեցաւ առ Տէր թիվ փոքր 183, Համիրայ 10, ի Սէյ-դաբազ» (ԳՓ, էջ 129). սրանց հիման վրա էլ տոհմածառում նշանակել ենք Սաֆարի և Մելչիսեթի մահվան թվականները:
7. Այս Ավետ Գրիգորը Տերտերենց տոհմից էր, 1764 թ. օգոստոսի 20-ին մահացել է Սուրաթում (ԳՓ, էջ 88). սրա աղջիկը՝ Նոմալենց Աստվածատուրի կին Ալամը ևս նույն Սուրաթում մահացել է 1780 թ. դեկտեմբերի 22-ին (ԳՓ, էջ 80): Կարելի է ենթադրել, որ Ավետ Գրիգորն առևտուր էր անում Հնդկաստանում, իսկ դրանից առաջ բնորոշուն համոզել էր բաժանվել հորեղբորից և միանալ իր սկսած գործին:
8. Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Մովսես արքեպիսկոպոսի (1706—1725) մասին տե՛ս Յ. Տէր-Յովհաննես, Բ, էջ 49—52. Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 910, Բ, էջ 102. ՄՄ ձեռ. № 2271 և այլն:
9. Մահտեսի Դավիթ արեղան ստացել և Նոր-Ջուղայի Կատարինյանց վանքին է նվիրել մի հայամազուրք. տե՛ս Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 468—9: Իսկ 1748 թ. գրված մի Ատենի ժամագրքում, ուր տրված է Ս. Ամենափրկչի միաբանների անվանացանկը, արեղանների կարգում նա հիշվում է առաջինը. «ԺԲ. Տէր Դավիթ, ծերափայլ և յոզնաշխատ, գինեպան և անօթապահ». տե՛ս Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 480:
10. Անշուշտ նկատի ունի մուրհակներով կատարվող ապառիկ վաճառքը. այս դեպքում գյուղացիներն ապրանքի դիմաց տալիս էին իրենց հողի բերքի որոշակի քանակը:
11. Սեփարաղում մահացել է 1782 թ. դեկտեմբերի 17-ին (ԳՓ, էջ 129):
12. Սուրաթում մահացել է 1782 թ. նոյեմբերի 18-ին (ԳՓ, էջ 91):
13. Այս պարոն Նազարեթը, հավանաբար լազարյանների նախահայր Աղազարի որդին էր: Սրա և իր որդիների առևտրական տան գործունեության նախադասատանյան շրջանի մասին տե՛ս Շ. Խաչիկյան, Լազարյանների առևտրական ընկերությունը XVIII դ. 40—50-ական թվականներին.—ՀնՄՀ ԳԱ կրթեր հասարակական գիտությունների, 1981, № 7, էջ 78—91:
14. Այս խոշա Մինասը, ըստ երևույթին, երևի Խոշա-Մինասենց կամ Քարթանենց տոհմից է՝ Մինաս Փանոսյանի էլիազ որդու (մ.հ. 1712 թ.) զավակը. տես Յ. Տէր-Յովհաննես, Ա, էջ 145—7:

15. Չիշրայի (Չինսուրա) գերեզմանոցում արձանագրված է մի տապանագիր. «Այս է տապան Ստեփանի որդի Մինասին. թիւ ճ (100), Ադամ ԻԸ (28)» (ԳՓ, էջ 73): Բացառված չէ, որ եղծվածութեան պատճառով սխալ կարդացված լինի թվականը, որ զուցե ճե էր. այս բնագրում հնարավոր կլինի մտածել, որ Հովսեփի եղբայր Մինասը մահացել է 1755 թ. մայիսի 28-ին, իսկ միայն հաջորդ տարվա սկզբին ծնողներին հասած բռնից 9 օր հետո՝ 1756 թ. հունվարի 15-ին էլ վախճանվել էր նրա մայր Քանկումը (հմմտ. ծ. 16):
16. Հովսեփի մոր տապանագիրը հետևյալն է. «Այս է տապան ըՍտեփանի կողակից Բանկումին. թվին փոքր Աճե (1756), Արամ Ի (20)»՝ հունվարի 15. Հովսեփի հաղորդման համաձայն մայրը մահացել է 56-ամյա հասակում, ուստի և տոհմաժառուս նրա կյանքը նշանակել ենք 1700—1756 թթ. միջև:
17. Հովսեփն իր կենսաչրութեան հատվածում ևս հոր մահը թվագրում է Ազարիայի 161 թ. Շրաթ 19-ով՝ 1776 թ. հունիսի 18: Սակայն Ստեփանի տապանագիրն այլ բան է ասում. «Այս է տապան Սարգսի որդի սուկիթին ուստայ ըՍտեփանին. բազում սաչ ալեօք ծերացեալ, ճԺԴ (114 ամաց, և (30) Արամ (Յունուարի 25) շանդաւ ի Քրիստոս թվին ՌԻՃԻԵ (1776)»: Բացառված չէ, որ դեպքից 36 տարի հետո գրող Հովսեփը շփոթեր հոր տարիքը և մահվան ամսաթիվը, ըստ այսմ էլ նախապատմությունը տալիս ենք տապանագրի հաղորդմանը և համարում, որ 114-ամյա վախճանված Հովսեփը ծնվել էր 1662 թ.:
18. Սուրաթում մահացել է 1784 թ. հուլիսի 3-ին. «Այս է տապան Ջուղայու թավրիզեցոց Գահրաշեանց Ստեփանի դուստր, Գալուստի կողակից Պէկզադէ. թվին փրկելի 1784, նախա 4» (ԳՓ, էջ 93):
19. Այս հաղորդման և Հովսեփի ծննդյան թվականի՝ 1741, հիման վրա Հաննայիի ծննդյան տարին տոհմաժառուս նշանակել ենք 1732 թ.:
20. Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսի (1769—1787) մասին տե՛ս Յ. Տէր-Յովհաննանց, Բ, էջ 63—7:
21. Ամսաթիվը հին տոմարով է. նորով կլինի հոկտեմբերի 28:
22. Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Աստվածատուր եպիսկոպոսի (1729—1745) մասին տե՛ս Յ. Տէր-Յովհաննանց, Բ, էջ 57—9. Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 480, 530:
23. Ջորաբ—djorab (պարսկ.) դուլպա:
24. Վերը վկայակոչված միաբանացանկում Ղուկաս վարդապետի մասին գրված է. «ԺԵ. Միս տէր Ղուկասն. բազմամուտ գրոց և տեղեակ արտաքնոց և ծամասաց». տե՛ս Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 480:
25. Այս Պետրոս արքեպիսկոպոսը կարող է լինել նույն միաբանացանկի երրորդ տեղն գրադեցնողը. «Գ. Սրբազան Պետրոս վարդապետ, այր ծերունի, խոհեմ, առաքինի և ծամարհնող». տե՛ս Յուցակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 479:
26. Թուղթը վնասված է, բարձր՝ |||գրասէ, կիսատ և անհասկանալի:
27. Հովսեփի տատի տապանագիրը հետևյալն է. «Այս է տապան Սարգսի կողակից նարգիզին. թվ. ՌՄՁ (1757)»: Ըստ Հովսեփի, նա ապրել է 120 տարի, ուրեմն՝ 1757—120 = 1637՝ ծննդյան թվականը (տե՛ս տոհմաժառուս):
28. Հիմնվելով հաջորդ տողերի վրա (Դավիթ արեղայի մահից հետո Հովսեփը 13 ամիս շուհակություն է սովորել, ապա՝ 1761 թ. ապրիլի 2-ին մեկնել Բարսա) և 1761 թ. ապրիլից 13 ամիս ետ դնալով, Դավիթ արեղայի մահը տոհմաժառուս նշանակել ենք 1760 թ. սկզբներին: Նա մեծ էր 1662 թ. ծնված իր եղբայր Ստեփանից, ուրեմն՝ ինքն էլ ծնվել էր 1660 թ. կամ առաջ. Դավիթ Աբեղան ևս իր մոր և Ստեփան եղբոր նման ապրել է մեկ դարից ավելի:
29. Լելամ—անուրդ. պորտոգալերեն leilao բառի նշակերեն nilam պատճենի աղավաղված ձևն է:
30. Բարաթ կամ բարաթալիթ—barat (արաբ.) պարտավորագիր, հանձնարարագիր, մուրհակ. հմմտ. ՀՁ, Հաշվետումար, էջ 367:
31. Այսինքն՝ Բենգալիայի Սեիդարադ քաղաք:
32. Իրոք, Հովհաննես հմնիաղյանը 48-ամյա տարիքում Սեիդարադում մահացել է 1768 թ. հուլիսի 1-ին, իսկ նրա կին Բեկումը 75-ամյա մահացել է 1793 թ. ապրիլի 3-ին (ԳՓ, էջ 130—1):
33. Հովսեփ Արղությանի նամակների պատճենների ժողովածուներից մեկի սկզբում կա «Անուանք բաղաբացն Հնդկաց և ներկայ եղեալ իշխանացն» խորագրով մի ցանկ, ուր, Շա-

համիր Շահամիրյանի անունից հետո, «ի Մաղրաս քաղաքոջն» նշված է՝ «Յովսէփ Մարութեանն» (ՄՄ ձեռ. № 2699, էջ 2ա), որը 1785 թ. մայիսի 7/18-ին, 51-ամյա տարիքում մահացել և թաղվել է Մաղրասում: Նրա կին Տիկին-Խաթունը 76-ամյա մահացել է 1818 թ. սեպտեմբերի 6-ին, տղան՝ Հարությունը, 56 տարեկանում վախճանվել է 1835 թ. հունիսի 17-ին, իսկ թոռ՝ Հովսեփ Հարություն Մարութը, որն արգեն համարվում էր Արևելա-Հնդկական ընկերության Մաղրասի Presidency-ի «հայ վաճառական»՝ 1877 թ. ապրիլի 2-ին, 70 տարեկանում (ԴՓ, էջ 8, 17):

34. Ժամակազմ բառը ժամագործ-ի հոմանիշն է. հնում ժամակազմ-ժամագործները զբաղվում էին ժամացույցների նորոգումով և առևտրով՝ (տե՛ս Ս. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Բ, Ե., 1944, էջ 136), որով Աղազարը մեծ հարստություն էր կուտակել (տե՛ս Մ. Անր, էջ 263):

35. Հովսեփին իր աներոջ և դորանչի տապաններին փորագրել է տվել բախական հանգամանալի չափածո արձանագրություններ, որոնք լրացնում են իր իսկ համառոտ հաղորդումները. աները 60-ամյա մահացել է 1774 թ. մայիսի 10-ին. «Ամփոփեալ զոչ սոյն տապանի | մարմին առ բարեպաշտի, | որ Աղազար աճուստը կոչի, | որդի զոլով սա յնականի, | Նոր Չուղայու կելալ շափ, | ի Սուրաթ քաղաքս բնակի, | հմուտ արհեստի ժամակազմի, | ոչ որ բժիշկ հնարատրի, | զի ի ցաւէն առողջացի | Հարիւր յիսուն ինն թւի | Աղարիայի նոր վարպետի | Ազամ ամսոյ տաաներորդի, | պատկեր աւուրն հինգշաբաթի, | վախճանանեալ ժամանակի | հողին առ Տէր մատուցանի. | որք հանդիպիւր այս տապանի, | առ Տէր հայցմամբ տուր ողորմի» (ԴՓ, էջ 93—4): Զորանչը նույն 1774 թ. հոկտեմբերի 1-ին մահացել է 29 տարեկանում. «Ամփոփեալ զոչ սոյն տապանի | մարմին կնոջ բարեպաշտի | և է սա դուստր Պետրոսի | Մուշաղբրոյ ոմն իշխանի, | Բեկզազայ անուամբ կոչի, | և կողակից Աղազարի. | ի ծնել Դշխոյ զատրի | սա փոյթ ընդ փոյթ ցաւագարի, | կլանելին սորա փակի, | կաթիլ մի ջրոյ սա կարօտի, | երեսներն ժամաւ տապի, | հողին առ վեր մատուցանի | որքան զովեստ կանանց յարկի, |... զտանի առանց թերի. | հարիւր յիսուն զինն թւի | թիրա ամսոյն ի շորորդի, | որ շարաթու, յինն ժամի, | քան և ինն ամաց սա վախճանի. | որք հանդիպիւր սոյն տապանի, | առ Տէր հայցմամբ տուր ողորմի» (ԴՓ, էջ 94): Նրանց նորածին զատեր տապանագիրը շատ համառոտ է (այսպէս սովորաբար արվում էր մանկահասակ հանգուցյալների համար. «Տապանս է ժամակազմ Աղազարի | դուստր Դշխոյին. թիւն 159» (ԴՓ, 89):

36. Մարիամխանումի մահը թվագրել ենք 1776 (ոչ 1777), որովհետև Հովսեփին այս տեղեկությունից հետո է արձանագրել իր հոր՝ որոշակիորեն 1776 թ. տեղի ունեցած մահվան փաստը:

37. Հովսեփի առաջին՝ վաղամեռնիկ կինը վախճանվել է 1777 թ. մայիսի 9/20-ին. «Շիրիմոջս է ամփոփեալ | մարմին հարսի հանուրց զովեալ, | Հովսէփայ մահանսոյն կողակցեալ, | սա Վարդենի էր առձայնեալ, | թարմահասակ տարածամեալ, | կոկոն վարդի՝ շու էր բացեալ, | արարչէն Էղև և կոչեալ | հողար երկհարիւր քառամեղեց թվեալ, | Մայիս ամսոյ ինն մտեալ, | վնշտասան ամ շու լցեալ, | առ բողձալին իր կոչեցեալ | վասն որոյ հոգ արխրացեալ, | առ կենակիցն յարասեեալ. | ի սոյն շիրիմ որք հանդիպեալ, | Տէր ողորմեան արժան վարկեալ» (ԴՓ, էջ 93): 1778 թ. փետրվարի 28-ին նոր-Չուղայի առաջնորդ Մկրտիչ արքեպիսկոպոսին ուղղված նամակում մեր Հովսեփը գրել է. «ի գալ սրբոյ էջմիածնի նուիրակ Փիլիպպոս Եփրեմ հայրապետի, յաւուր միում ընդ Աղազար Ոսկանին ի տան նորա վիճէր վասն բանի ինչ օրինաց... որ և յանկարծակի բարկացեալ, զփոշի ոտիցն թօթափեալ և անիծեալ զտունն բնտանեօրն, և ի տանէն ասելով. Միւս եւս տարւոջ այսօր զտունս շրջեալ տեսանիցեմ կամ յիցեմ. որ և եղև իսկ». Յ. Տէր-Յովհաննեանց, Ա, էջ 188: Հովսեփը Սուրաթում կատարված այս դեպքի մասին առաջնորդին տեղեկացնում էր որպէս «Չուղայու վէրիլ»՝ Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թեմական առաջնորդարանի Սուրաթի գործակալ. այդ մասին խմբում ենք Հ. Արղուիյանի կլիմտից մատյանից, ուր նաև ասված է, որ 1794 թ. մեր հեղինակը 150 ուսուցի է նվիրել ուսաստանոց առաջնորդարանի տպարանական և կրթական ծախսերի համար. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 6, վավ. 27, էջ 169 (այս տեղեկությունը շնորհակալությամբ ստացել ենք Պ. Զորանյանից):

38. Մելիքնազ էմիթազյանը Սուրաթում մահացել է 1780 թ. մարտի կամ ապրիլի 9-ին՝ փրկչական հին տոմարով նշված է «ինքն Մարտի», Աղարիայի տոմարով՝ «Շամս քան» — ապրիլի 9: Նրա կին Գուլնարաթը 67-ամյա մահացել է 1791 թ. հոկտեմբերի 3-ին (ԴՓ, էջ 87):

39. Հաջորդ հիշատակման մեջ ամսաթվի՝ Դամա 27—նոյեմբերի 23, անկայությունը թույլ է տալիս այս տեղեկությունը ևս թվագրելու 1782-ով. Զաքարյայի վարքում նշված է, որ նա մահացել է 97 տարեկանում: Ըստ այսմ էլ տոճամածոտմ նրա կյանքը դրել ենք 1685—1782 թթ. միջև, իսկ Սարգսի մահվան տարին՝ 1782 թ.:

40. Այս Մկրտիչը Մելիքնազ էմնիազյանի որդին է. նա՝ «Ազայ Մկրտիչն Մելիքնազ Խօճա-Մինասենցն»՝ Հ. Արզուխյանի Սուրաթի վերջի-գործակալն էր. տե՛ս Մ. Քեչիշեան, Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի վանքի մատենադարանին, Վիեննա, 1964, էջ 356:

41. Հովսեփի բույր Բեկզաղան մահացել է ոչ թե 1783 թ., այլ՝ 1784 թ. հուլիսի 3-ին. տե՛ս ծ. 18:

42. Տեր Զաքարիա Տեր-Պետրոսյան ավագ բահանան Նոր-Ջուղայի Պաղենց տոճից էր՝ Հովսեփի հայամավորքի գաղափար օրինակներից մեկի նորոգողը. տե՛ս ծ. 134: Սուրաթում պահպանվել է 1795 թ. օգոստոսի 23-ին վախճանված նրա դուստր Վարդենու տապանագիրը (ԳՓ, էջ 97):

43. Սրանից ելնելով, նարզիզի ծնունդը նշանակել ենք 1756 թ.:

44. Հովսեփի այս մանկան գերեզմանը, հավանաբար, նրա աներ Աղազարի վաղամեռիկ դուստր Գշխոյի տապանի մոտ գտնվողն է, որի եղծված արձանագրությունը կարդացվել է. «Այս է տապան Յուսէփի որդի Մօսվի» (ԳՓ, էջ 89): Երկվորյակների ծննդյան թվականը նարեկում (5ա) 1786-ն է, բայց բուն որ այդ գրանցումն արվում էր ետին թվով, նաև՝ մյուս տոճարներով նշված է 1785-ը, ուստի 1786-ը համարում ենք սխալմունք:

45. Քափաան—captain (անգլ.) կապիտան:

46. Մաքա՛վ՝ Մաքաո—քաղաք Գուանչժոուից հարավ:

47. Գանթում՝ Կանտոն, այժմյան Գուանչժոու չինական նավահանգիստը:

48. Գար—գարու (պարսկ.)—սալի մի տեսակ:

49. Փանոս կամ Ստեփանոս Աղարարյանը Նոր-Ջուղայի Երևանցոց թաղից էր. 1780—1800 թթ. Սուրաթում ապրող հայ վաճառականների ցանկում նրա անունը 11-րդն է՝ Յ. Տէր-Յովհաննեսանց, Ա, էջ 187: Սա նրա երկրորդ ամուսնությունն էր. առաջին կինը նազար Գիլանի դուստր Եղիսաբեթն էր, որ 15-ամյա մահացել է 1784 թ. մարտի 20-ին: Ինքը՝ Փանոս Աղարարը 60 տարեկանում 1802 թ. մահացել է Սուրաթում (ԳՓ, էջ 91—2): Իսկ Աղազարի դուստր Հոփսիմենն (տե՛ս Մ. Սեք, էջ 263—6) նրա հետ երկար չի ապրել. դաժան և կոպիտ վարմունքի պատճառով շուտով փախել է նրա տնից, Հովսեփի տուն չի վերադարձել և ապաստանել է իր հոր բարեկամ մի անդլիացի բժշկի տանը: 1795 թ. երկրորդ անգամ ամուսնացել է Հոլանդիայի Արևելա-Հնդկական ընկերության Սուրաթի ֆակտորիայի ծառայող Ռորերտ Հենրի Լեմբրուզենի հետ: Վերջինս մեկն էր այն բախտախնդիր աղքատ եվրոպացիներից, որոնք հարստանալու ձգտումով Հնդկաստանում ամուսնանում էին տեղացի հարուստ կանանց հետ: Բայց կյանքի դառը փորձից խրատված Հոփսիմենն ամուսնական պայմանագրով երկրորդ ամուսնուն և նրա հարազատներին զրկել էր հորից ժառանգած իր ունեցվածքի (40 հազար ռուբլի և մի բանի թանկարժեք բար) նկատմամբ ունենալիք որևէ իրավունքից, նաև պատասխանատու չէր Ռ. Հ. Լեմբրուզենի նախաամուսնական պարտքերի համար: Հոփսիմենն իլ զրամով առևտուր սկսեց նախ Սուրաթում, ապա՝ Կոլոմբոյում, ի վերջո՝ Նիջպատամում, Երտեղ և մշտապես պարտքերի մեջ խճճված ամուսնու անբարո վարքի պատճառով 1817 թ. օգոստոսի 4-ին պաշտոնապես բաժանվեց նրանից, պարտավորվելով ցկյանս (մհ. 1819 թ. նոյեմբերի 6-ին) նրան տալ ամսական 25 պազոզա (պորտո-նոլո) դրամ: Սրանից հետո ևս Հոփսիմենն շարունակել է իր առևտուրը և սովորություն է ունեցել ամեն տարի կտակ գրել ու պատճենը պահ տալ «Մադրասի հայոց որրոց ֆոնդի» հոգաբարձուներին: Վերջին կտակը կազմել է 1832 թ. հունվարի 5-ին. սրանով որոշ գումարներ է տվել Հնդկաստանի տարբեր քաղաքների հայկական կրոնական, կրթական ու բարեգործական հաստատություններին, իսկ մնացած մեծ հարստությունը՝ ի նպաստ «հայոց որրոց ֆոնդի», կտակել է Մադրասի եկեղեցուն: Նիջպատամում մահացել է 1833 թ. մայիսի 21-ին և թաղվել հուանչալիան գերեզմանոցում: Ըստ Մ. Սեթի հրատարակած տապանագրի (Մ. Սեք, էջ 265), նա մահացել է 56 տարեկանում, որից էլ մակարերվել է ծննդյան թվականը՝ 1778 (Մ. Սեք, էջ 263): Ինչպես վերը տեսանք, նրա ծնողները մահացել են 1774 թ., նրա ավագ բույր Վարդենին (Մ. Սեթը կարծում է, որ Հոփսիմենն Աղազարի միակ աղջիկն էր) ծնվել էր 1762 թ.: Այս ամենից հետևում է, որ մահանալիս Հոփսիմենն ոչ թե 56, այլ՝ 66 տարեկան էր (Սեթը սխալ է կարդացել նրա տարիքը), ուրեմն՝ ծնվել էր 1767—8 թ.:

50. Հովսեփ Միրայեւը Սուրաթի հայ վաճառականների ցանկում 7-րդն է՝ Յ. Տէր-Յովհաննէանց, Ա, էջ 186: Երա կնոջ՝ Հովսեփի Բեկզադա բրոջ թոռնուհի Հոփսիմեի եղծված առաջանագրից պարզվում է, որ Հովսեփ Միրայեւը Պողենց տոհմից էր. «Ի տապանի աստ ամփոփի մարմին ումենն գովելի. սա Հոփսիմէ անուն կոչի, Դուար գոլով Յարութիւնի, ի Դահրաշեանց ցեղի ||| բարի աղա Յովսէփի ||| Բողենց տոհմի ||| վճար եղել յամի փրկչին ||| Արեամ |||» (ԴՓ, էջ 92):

51. Օրդեն—ordain (անգլ.) կարգադրել, թույլատրել, պատվիրել:

52. էջմիածնի Հնդկաց նվիրակ Եփրեմ վարդապետը Սուրաթում եղել է 1787 թ. հունիս-նոյեմբեր ժամանակամիջոցում (տե՛ս ՄՄ ձեռ. № 4501, էջ 238ա—9ա: Թեև իր պատմութիւնը գրելիս՝ 1812 թ. Հովսեփը որդու համար հայցում է Ղուկաս ավետարանչի բարեխոսութիւնը, բայց, ըստ ամենայնի, երեխան անվանակոչվել էր ի պատիվ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի: Ենթադրելի է, Եփրեմ նվիրակը ևս հօգուտ էջմիածնի նվերներ է ստացել Հովսեփից, բայց Ղուկաս կաթողիկոսի գրադրութիւնների մեջ այս ենթադրութիւնը հաստատող փաստաթուղթ չգտանք:

53. Անդրեասի որդի Սարգիսը Տնակերացի էր. նրա հայրը Սուրաթում մահացել է 1782 թ. փետրվարի 19-ին (ԴՓ, էջ 84):

54. Թոմաս Նիկողոսը սուրաթահայ վաճառականների ցանկում 15-րդն է՝ Յ. Տէր-Յովհաննէանց, Ա, էջ 187: Նրա կինը մահացել է 1809 թ. օգոստոսի 14-ին (ԴՓ, էջ 88):

55. Նազար Դիլանը նույն ցանկի 13-րդն է՝ Յ. Տէր-Յովհաննէանց, Ա, էջ 187:

56. Այս Գրիգորը հիշյալ ցանկի 18-րդն է՝ նույն տեղում, էջ 187. Նա Մինաս Խալաթյանի թոռան թոռն էր՝ Մինաս—Ալեքսանդր—Գրիգոր—Հովհաննէս աղա—Գրիգոր: Հովհաննէս աղան Սուրաթում մահացել է 1795 թ. ապրիլի 7-ին (ԴՓ, էջ 83):

57. Խաչատուր Տեր-Մարտիրոսյան քահանան 22 տարի Սուրաթում պաշտոնավարելուց հետո մահացել է 1809 թ. օգոստոսին (ԴՓ, էջ 87):

58. Թվականը և ամսանունը՝ Ազարիայի 179, Ուլղան, վերականգնել ենք նախորդ և հաջորդ հաղորդումների թվականների ու ամսաթվերի համաձայն:

59. Եթե անվան մեր վերականգնումը ճիշտ է, ապա սա սուրաթահայ վաճառականների ցանկի 9-րդ անունն է՝ «Ստեփաննոս Յովսէփեան» և, հավանաբար, կապ չունի 28-րդ անվան՝ «Յովսէփ Ստեփան-Բժշկեան» հետ. Յ. Տ—Յ., Ա, էջ 187:

60. Լանկար—langar (պարսկ.) խարիսխ. հմմտ. ՀՁ. Հաշվետումար, էջ 384:

61. Երևի նկատի ունի Սուլայան կղզու ծայր հյուսիս-արևմտյան մասին հարող Մալակ-կայի անցումը:

62. Ֆրիգատ—frigate (անգլ.) ֆրեգատ. առաջատանավի տեսակ:

63. Բորդ—port (անգլ.) նավահանգիստ:

64. Լաֆոսթ—la port (ֆրանս.) նավահանգիստ:

65. Նազտի—nakd (արաբ.) կանխիկ դրամ. հմմտ. ՀՁ. Հաշվետումար, էջ 397:

66. Թիթեղեն—նավում եղած թիթեղ, հեշտ տանելի բեռները:

67. Աշին—Սուլայան կղզու հյուսիս-արևմտյան երկրամասը. ներկայիս կենտրոնը Բանդա—Աշին քաղաքն է:

68. Մալաղա—Մալակկա թերակղզին:

69. Պուլու Պինանկ—Պուլո Պինանգ՝ կղզի Մալակկա թերակղզուց արևմուտք՝ 100-րդ միջօրեականի և հս. լայնութիւն 5-րդ զուգ. հատման տեղում:

70. Թէֆան—թայֆուն. արաբ. tūfān—փոթորիկ, ալեկոծութիւն:

71. Մանիլա—այժմյան Ֆիլիպինների մայրաքաղաքը:

72. Մանդարին—չին ավատատերերի պորտուգալական անվանումը:

73. Ըտրանջեր—estranger (անգլ.) օտարերկրացի, օտարական:

74. Մոսում—mousem (արաբ.) տարեշրջան, տարվա եղանակ. օդի և ջրի հաստատուն հոսանք, որի ուղղութիւնը փոխվում է տարվա եղանակի փոփոխման հետ և որի ժամանակ չոր, անամպ (ամառային) տարեշրջանին փոխարինում է խոնավ, անձրևառատ (ձմեռային) շրջանը: Հովսեփը նկատի ունի խոնավ՝ ձմեռային մուսոնի սկիզբը. հմմտ. ՀՁ. Հաշվետումար, էջ 396:

75. Պինանկ—Պինանգ կղզու գլխավոր քաղաք-նավահանգիստը:

76. Քոստ—coast (անգլ.) ծովափ, ափ:

77. Հերուկուրուր—ֆրանսիական գաղութային աստիճանավորի անվանում:

78. Ֆաղար—արաբ. fakāra, ողնաշար:

79. Զոն—zone (անգլ.) գոտի, շերտ, շրջան:

80. Կոպար—սահման. այստեղ՝ ծովի ջրի ափագիծը, ափին՝ ծովի ջրի մակարդակն արտահայտող գիծը. արևելահայ որոշ բարբառներում ունի՝ թավուաներում, հանդերում կամ ցեխի մեջ բացված արահետ իմաստը. տե՛ս Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 358:

81. «Աշինուց Պատանկ»—Սումատրա կղզու հս.—արևմտյան ծովեզերքը, հահնոտ մի շրջան, ուր Հովսեփի նկարագրած երկրաշարժը և տիղմի արտահոսքը դարմանալի երևույթ չէր կարող լինել:

82. Պիլոթ—pilot (անգլ.) նավաստի:

83. Փասաջեր—passenger (անգլ.) ուղևոր:

84. Փաթմար—հավանաբար լատտանավ է կամ թեթև նավի մի տեսակ:

85. Օֆիս—office (անգլ.) գրասենյակ, հաստատություն:

86. Մասր—mister (անգլ.) պարոն:

87. Պէ մասար—the (անգլ. որոշյալ հոգ) Master—այստեղ՝ գրասենյակի, հաստատու-
թյան պետ, տեր:

88. Նարեկի մեջ (Տար) այս իրադարձությունը գրված է երկու անգամ. առաջինում թվա-
կանը նշված և երեք տոմարով, բայց խառը. «Ի թուին փրկչի 1808, ըստ հայոց մեծ թուին
ԽՄՍէ, ըստ փոքրն՝ 193, ըստ հռոմայեցւոց հին տոմարին Յունվարի ամսոյ 24, ըստ նորն՝
Ֆեվրվէրի ամսոյ 5, ըստ հայոց՝ արաց ամսոյ 17, ըստ Ազարիայի՝ Ովդան ամսոյ Ժ». ամ-
սաթվերի դուրսդիրը հշգրիտ է, սակայն փրկչական և հայոց մեծ թվականները՝ 1808, չեն
համապատասխանում Հովսեփին առավել հարազատ Ազարիայի տոմարին, որով նշված է
1809, որն էլ առկա է նարեկի մյուս հաղորդման (Տր) և հայամալուրքի մեջ: Վերջինս նախ-
ընտրում ենք, որովհետև 1808 թ. շիոթմունքի արդյունք է:

89. Պարոն նիկողայոսը Պողենց տեր Զաբարիայի որդին էր (տե՛ս ծ. 42):

90. Մարկոսի առաջին կին Բազուհին Թոմաս նիկողոսի և Հաննայի (տե՛ս ծ. 54)
դուստրն էր. նրա եղծված և սխալներով ընթերցված տապանագիրը հետևյալն է. «Այս է
տապան պարոն Թոմասի դուստր, պարոն Մայխասի (իմա՝ Մարկոսի—Գ. Տ.—Վ.) նորահաս դո-
ւլելի ||| Բազուհի խաթունի. պսակեցաւ, յետ տասն ամաց (իմա՝ ամսոց—Գ. Տ.—Վ.) վարդ-
խաթուն դուստրն ծնաւ, յետ 27 աւուրց փոխեցաւ աշխարհէս թուին 1809, Հոկտեմբ. (իմա՝
Համիրայ—Գ. Տ.—Վ.) 15» (ԳՓ, էջ 87):

91. Զներալ—general (անգլ.) գլխավոր:

92 Լուսանցում վերից վար դոված է աստղերի՝ երազում տեսած պատկերը: Ըստ Հովսեփի՝
վերևի բոլորակը Սուրաթն է, միջի «յոյժ պայծառ» աստղը իր ընտանիքը, դեպի ներքև՝ հա-
րավ իջնող ծայրը՝ Բոմբեյի ուղղությունը:

93. Տիկին-Խաթունը Հովհաննես-աղա Խաղարյանի կինն է (տե՛ս ծ. 56):

94. Հոհաննյան Գրիգորաղայանը Մինաս Խաղարյանի թոռան թոռնորդին է (տե՛ս ծ. 56,
հմմտ. ԳՓ, էջ 83):

95. Դաֆաթ—dafa'at (արաբ.) մի քանի անդամով, մաս առ մաս, մի քանի նվազով.
հմմտ. 22, Հաշվետումար, էջ 376:

96. Ղարալ—kabala (արաբ.) կալվածագիր պայմանագիր, ընծայագիր, համաձայնագիր:
Կարծում ենք, որ Հովսեփն իր տունը ընծայագրով կնոջ անունով գրանցել է առաջին անգամ
Զինաստան մեկնելու ուղղակի նախօրեին՝ Ազարիայի 171 թ. Շամս 1—9 ընթացքում, որով-
հետև այդ տարվա մնացած ողջ ընթացքում՝ Շամս 10-ից մինչև 172 թ. Շամս 26-ը (1786 թ.
ապրիլի 10—1787 թ. ապրիլի 26) նա Սուրաթում չի եղել: Ըստ այսմ, Հովսեփն իր հետ պա-
տահելիք հնարավոր արկածից առաջ տնօրինել էր ունեցած միակ անշարժ գույքը:

97. Կնոջ ծննդյան մասին լրացումը հետազայում արել է Մարկոսը:

98 Հարություն Սահակը նոր-չուղայեցի հանրահայտ Ազանուրյան տոհմից է (տե՛ս
3. Տէր-Յովհաննեսնց, Ա, էջ 150—1): Հայտնի է Աւետարանի, Սաղմոսարանի և Հավատո հան-
գանակի իր շափածո վերամշակումներով և կրոնա-դավանաբանական տարբեր նյութերի վե-
րաբերող առղերով (տե՛ս ՄՄ ձեռ. ԱՄՆ 369, 558): Նրա երկերից երկուսը տպագրվել են.
«Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի, Հոմերական ոտիւք շափեալ ի Յարութիւնէ Սահակեան Ազանուրեանց
Նոր-Չուղայեցոյ, Կալկաթա, տպ. Աւետ Զանթլումեանի, 1815», «Գիրք դաւանութեան հա-
ւատոյ, Կալկաթա, 1817»: 1795 թ. Վենետիկի Մխիթարյան միաբան Մատթեոս Մաղարյանը
Հարություն Ազանուրյանի պատվերով թարգմանել է Տրանսիայի Գիտ. ակադեմիայի անդամ

և Փարիզի աստղադիտարանի աշխատակից Փիլիպպոս դը լա Հիրեի «Ազիսակը աստղաբաշխականը» դործը (տե՛ս ՄՄ ձև. № 2769, էջ 6ա և 148բ—9բ): Հարություն Աղանուրյանի ընտանիքը հետազայում տեղափոխվել է Եվրոպա. «Երկորին որդիք նորա կան այժմ ի սահմանս Եւրոպիոյ»՝ 3. Տէր-Յովհաննեանց, Ա, էջ 151):

99. Հարություն Կոստանդիանոսը, անկասկած, բուշերցի էր. այդ մասին վկայում է նաև Բոմբեյում թաղված նրա մի շառավղի տապանագիրը (ԴՓ, էջ 57):

100. 1917 թ. փետրվարին Ք. Գուշակյանը կալիաթայում մասնակցել է մի պատկազրության և դարձանքով արձանագրել, որ արարողությանը հաջորդող «Ով երանելիդ ամենեցուն» շարականի ժամանակ Արզար, Տրդատ կամ Սմբատ «մեծ թագաւոր» հիշելու փոխարեն տալիս էին փեսայի անունը (տե՛ս Ք. Գուշակեան, Հնդկահայք, էջ 151): Հովսեփի այս տողերը ցույց են տալիս, որ ծխական այդ յուրահատկությունը հնդկահայության մեջ կար մի դար առաջ ևս:

101. Սֆարշագիր—արար. (sefār s`) հանձնարարական, միջնորդագիր:

102. Այս Khatoon Lazar Michael-ը Բոմբեյում 82-ամյա մահացել է 1888 թ. հունվարի 17-ին (ԴՓ, էջ 65), ուրեմն՝ ծնվել էր 1806 թ. և ամուսնանալիս 12 տարեկան էր Իսկ Աղազարը սուրաթահայ վաճառականների անվանացանկի 7-րդ տեղն զբաղեցնող Հովսեփ Միրայելի (տե՛ս ծ. 50) և մեր հեղինակի քույր Բեկզազայի թոռնուհի Հոփսիմեի որդին է. որանով էլ բացատրվում է նրա ամուսնության՝ այստեղ արձանագրվելը: Սրա տղաներ Հովհաննեսն ու Վիլիամը, ապա՝ նաև թոռները ԺԹ դ. կեսերից ի վեր քոմբեյահայ ամենաերեկելի գեմբերից էին (տե՛ս ծ. 122, 124, 126, 127) և կրում էին իրենց մեծ պապի անունից արտածված Միրայելյան ազգանունը: Այսպիսով, Հովսեփ Գահրաշյանի երկով պարզվում է, որ այս ընտանիքը ծագումով նոր-Ջուզայի Պողենց տոհմից էր: Հովսեփի Բեկզազա քրոջ ծոռներ Հովհաննեսն ու Վիլիամը հետազայում ամուսնացել են Հովսեփի թոռ Գրիգորի ազգիկների հետ: Աղազար Հովսեփ Միրայելի և Խաթունի զավակներն էին նաև՝ «Joseph Lazar Michael-ը (1821—1885) և Ռոբերտ Միրայելյանը (1823—1897—ԴՓ, էջ 64):

103. Այս Մարտիրոսը Հովսեփի ավագ եղբայր Սարգսի որդին էր, որը 1786—7 թ. Աստրախանից եկել էր Սուրաթ և հորեղբորից դրամական մեծ օգնություն ստացել: Երևի այս այցելության ժամանակ Հովսեփը Սեփդարադում 1770 թ. իր համար գրել տված ձեռագիր ժամագիրքը նվիրել էր Մարտիրոսին. վերջինս այն հետք տարել է Աստրախան և օժտել մի հիշատակագրությամբ՝ «Ամենաչիտորը ծառայ Մարտիրոս դի Սարգիս. Օվ Օբ որ կարքի, և մեզ յիշէ և մեր ծնողացն ողորմեա աչսէք» (ՄՄ ձև. № 9571, էջ 167ա): Ըստ երևույթին այս անգամ էլ Մարտիրոսը Բոմբեյում էր, այլապես Հովսեփը չէր կարող նրա մահն արձանագրել ժամի ճշտությամբ:

104. Թարեղ—tarikh (արար.) թվական, տարի, ամսաթիվ. հմմտ. ՀԶ, Հաշվետումար, էջ 381:

105. Հարություն Մելքումը Բուշերի ունևոր հայ վաճառականներից էր. հնդկահայ գաղութների ընտանիքների թվի և «պատուելի նախամեծար կոշեցեալ անձանց» մի ցանկում նշված է, որ Բուշերում կար 8 հայ ընտանիք, իսկ այնտեղի «պատուելի անձինք» են «Յովսէփ Յարութիւն Մելքոնեան և Մելքոն Յարութիւն Մելքոնեան» եղբայրները. տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 245, վավ. 119: Այս փաստաթուղթն անթվական է, բայց նշում է թվարկված «պատուելիներին» տարիքը. այսպես. մադրասարնակ Սեթ Սամը 70 տարեկան է, նրա որդի Նդիազարը՝ 35. առաջինը ծնվել էր 1771 թ., երկրորդը՝ 1806 թ. (մահացել են համապատասխանաբար 1848 և 1852 թթ.—ԴՓ, էջ 31—2), ուրեմն՝ նրանք 70 և 35 տարեկան եղել են 1841 թ., որը և այս փաստաթղթի կազմման տարին է: Այստեղ Վարդխաթունի ամուսին Մելքումը համարվում է 47 տարեկան, ուստի և ամուսնանալիս (1823 թ.) նա 29 տարեկան էր, Վարդխաթունը՝ 14:

106. Փասաշ—passage (անգլ.) ուղևորություն, այստեղ՝ ծովային:

107. էքսն, էքսի (բրբռ.)—մյուս, հաջորդ օրը, առավոտը:

108. Քրէ—kerayah (արար.) վարձ, վճար, ՀԶ, Հաշվետումար, էջ 417:

109. Այս տեղեկությունը սխալմամբ կրկնել է. նախորդը գրած է նույն թվականի հուլիսի 6-ի ներքո՝ սրանից շորս հաղորդում առաջ:

110. Ավետ Հարություն Սահակը Հարություն Աղանուրյանի որդին է:

111. Հովսեփը և Մարկոսը իրադարձությունների ժամերը նշելիս օգտագործում են «առաւօտեան» «երեկոյեան» և «ցերեկէն» որոշիչները: Վերջինի փոխարեն երբեմն հանդես

է դարչին «կէսօր անցած»-ը, որի հոմանիշն է սեփառ բառը: 2. Փափազյանը, ունենալով միայն մի վկայութիւն, այս տերմինը հանգեցրել է պարսկերէն separ բառի՝ վերջ, ավարտ, օրվա վերջ իմաստին, տե՛ս ՀՊ, Հաշվատումար, էջ 408: Բառի՝ մեր աղբյուրում առկա բազմաթիվ կիրառութիւններից հետևում է, որ սեփառը հնդկահայերն օգտագործում էին կէսօր իմաստով:

112. Հովսեփի այս թող, որ նրա պատվին ստացել էր նույն Հովսեփ անունը, հետագայում դարձել է անգլիական բանակի բժշկական ծառայութիւնի գեներալ, եղել Հնդկաստանի անգլիական բանակի բժշկական ծառայութիւնի հրամանատարը և բոմբեյահայութիւնից սերված նշանավոր հնդկահայերից մեկը: Մ. Սեթը, նրա մասին տեղեկութիւններ քաղելով ժԹ գ. վերջի հնդկաստանյան լրագրների պաշտօնական հաղորդումներից, իր աշխատութիւն «Հայերը Բոմբեյում» գլխի նշանակալի մասը (Մ. Սեթ, էջ 299—301) նվիրել է Դահրաշի Հաքարիայի 6-րդ սերնդի այս ներկայացուցչին: Համառոտ ներկայացնենք այն, ինչ հայտնի էր նրան. Հովսեփին իր սկզբնական բժշկական (մասնավոր) կրթութիւնն ստացել է Բոմբեյում, հետագա մասնագիտացումը՝ Լոնդոնի Ս. Գեորգ հիվանդանոցում, ուր ուսումնառութիւնն ամբողջ շրջանում աշակերտել է ժամանակի նշանավոր հետազոտող բժիշկ և մի շարք կարևոր աշխատութիւնների հեղինակ Մամուել Արմսթրոնգ Լանին: Մասնագիտութիւնը սկսել է աշխատել նույն հիվանդանոցի կազմախոսութիւնի լաբորատորիայում՝ որպէս պրոֆեսորի օգնական: 1846 թ. ստացել է Վիրարույթների Լոնդոնի արքայական ընկերութիւնի անդամի դիպլոմ, վեց տարի անց՝ բժշկութիւնի դոկտորի և վիրարույթի (Master of Surgery) կոչում: 1858 թ. ընտրվել է Բժիշկների էդինբուրգի, 1860 թ.՝ Լոնդոնի արքայական կոլեջների անդամ: 1866 թ. Լոնդոնի համալսարանից ստացել է իրավունքի դոկտորի կոչում, նույն տարվա ընթացքում, ուսման միամյա կանոնավոր դասընթացից հետո, Inner Temple ընկերութիւնից (Անգլիայում փաստաբանների ուսուցմամբ զբաղվող չորս ընկերութիւններից բարձրագույնը) ստացել է փաստաբանի վկայական և այդ գործով զբաղվելու իրավունք: Անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերութիւնի դիրեկտորների խորհրդի նախագահ Ջեյս Հոգի հրամանով 1852 թ. նոյեմբերին նշանակվել է Մադրասի նահանգի գլխավոր հիվանդանոցի վիրարույթի օգնական, շուտով ուղարկվել Բենգալորում գտնվող 94-րդ արքայական գնդում ծառայելու: 1870 թ. նոյեմբերին ստացել է գեներալական առաջին աստիճանը՝ Brigade-Surgeon. մյուս աստիճանները ևս չեն ուշացել՝ Surgeon-Major (1872 թ. նոյեմբեր), Deputy Surgeon-General (1879 թ. ապրիլին ժամանակավոր, 1880 թ. մայիսին՝ մշտական): 1885 թ. հուլիսին բարձր թոշակով պաշտօնաթող է եղել, բայց, կյանքի 61-րդ տարում՝ 1886 թ. հոկտեմբերի 17-ին վախճանվել և թաղվել է Մադրասի հայոց գերեզմանոցում: Յովսեփ Բ-ի մի այլ մանրամասն կենսագրական է հետևեալը. Տորք. Վահրամ Յ. Քորգոմեան, ժէնէրալ Յովսեփ բժիշկ Մարկոսեան Մահտեսի Յովսէփեանց-Հանդէս ամսորեայ, 1895, էջ 167—177:

113. Հակոբ Աղանուրյանը Հարութիւն Աղանուրյանի այն որդին է, որ 1824 թ. Կալկաթայի հայոց «Մարդասիրական ճեմարանի» տպարանում հրատարակել է «Ալբրեհտարան կամ Աղանուրական կարգ ուսմանց» գիրքը:

114. Գրիգորի այս դուստրը չի ամուսնացել. ահա նրա տապանագիրը. «Օրիորդ Աննայ Յովսէփեան. ծնեալ է 17 ապրիլ 1851 եւ հանգեաւ ի Տէր 9 Մայիս 1916» (ԴՓ, էջ 52. նույնը՝ անգլերէն):

115. Մկրտիչ Պետրոսյանը 77-ամյա հասակում՝ 1884 թ. հունվարի 10-ին մահացել է Բոմբեյում (ԴՓ, էջ 57): Բնագրի որևէ մասում սրա և Դահրաշյանների ազգակցական կապի լճասին ակնարկ իսկ չկա, ուստի այս ամուսնութիւնն արձանագրման պատճառն անհասկանալի է:

- 116. Թէջիմէնտ—regiment (անգլ.) զինվորական գունդ:
- 117. Էնսայն—ensign (անգլ.) բառացի՝ դրոշակակիր զինվոր. այստեղ՝ անգլիական բանակի սպայական ամենացածր աստիճանը՝ համազոր ներկա պրոպոզըշիկին:
- 118. Ըշկոլ—school (անգլ.) դպրոց:
- 119. Հակոբ Հարութիւն Կիրակոսը Հովսեփ բժիշկի կին Կատարինեի եղբայրն էր:
- 120. Լիտեննտ—lieutenant (անգլ.) լիտենանտ:
- 121. Գրիգորի դուստր Հոփսիմեի տապանագիրն այս է. «Անմոռաց յիշատակն հանգուցեալ տիկին Հոփսիմէ Լաոիմբրի, աչբուն լէֆթէնէնտ Ալլան Սիլ Լաոիմբրի. ծնեալ ի 23 հոկտեմբեր 1840, վախճանեալ ի 11 մայիս 1903» (ԴՓ, էջ 53. նույնը՝ և շափածո մի ավագական նաև անգլերէն):

122. Հովհաննես Աղազար Միքայելյանը 70-ամյա տարիքում մահացել է Բոմբեյում, 1893 թ. դեկտեմբերի 19-ին, իսկ նդիսարեթը՝ նույնպես Բոմբեյում, 1906 թ. մայիսի 24-ին. «Ի քաղցր յիշատակ նդիսարեթի Միքայելյան. ծնեալ ի 11 Յուլիսի 1843, հանգեալ ի Տէր 24 մայիսի 1906, ի հասակի 63 ամաց» (ԴՓ, էջ 55. նույնը և ավազական մի ոտանավոր՝ անգլերեն):

123. Սավայ—sav (արար.) ուղիղ, ճիշտ, հավասար, միանման:

124. Գրիգորի յոթերորդ զավակի տապանագիրն այս է. «Յոյժ ողբալին, սիրելի ամուսինս Յովսէփ Գ. Յովսէփեան. ծնեալ էր 1858 Սեպտ. 6 եւ հանգեալ ի Տէր 1913 օգոստ. 5-ին» (ԴՓ, էջ 52): Սրա և իր ընտանիքի մասին տե՛ս Հավելված Գ:

125. Ղամբարզեֆա անունը Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանում» չկա. սխառեղ (հ. Գ, Ե., 1946, էջ 130—1) արձանագրված է միայն Ղամբար (ար. և իգ.) անձնանունը, որ մեծանուն լեզվարանը բխեցնում է թուրքերեն qamber—արև բառից (°): Մի այլ Ղամբարզեֆա՝ Հովհաննես Շուբրյանի դուստրը և Աղազարի կինը, որ ծնվել էր նոր-Ջուղայում, 1777 թ. մահացել է Բոմբեյում (Մ. Սեք, էջ 296):

126. Վիլիամ Միքայելյանը բոմբեյահայ երևելի դեմքերից էր՝ երկար ժամանակ հայոց եկեղեցու հոգաբարձու էր. 1886 թ. հուլիսի 23-ին մահացել և թաղվել է Ս. Պետրոս եկեղեցու բակում (Մ. Սեք, էջ 302): Ըստ Մ. Սեքի, ունեցել է երեք որդի և երկու դուստր. ավագը՝ Չարլզ Միքայելը հոր նման Ս. Պետրոսի հոգաբարձուն էր, երկար տարիներ եղել է Բոմբեյի Առևտրի պալատի քարտուղարը. երկրորդը՝ Վիլամ Վիլիամ Միքայելը, Բոմբեյի առևտրական ընկերության քարտուղարն էր. կրտսերը՝ Հենրի Վիլիամ Միքայելը, 1930-ական թթ. նույն եկեղեցու հոգաբարձուն էր և Բոմբեյի երկաթուղային վարչության բարձրաստիճան սպառնյա (Մ. Սեք, էջ 302, Թ. Գուշակեան, Հնդկահայեր, էջ 23): Աղջիկներից մեկի անունը Կատարինն էր (1861, ապրիլի 2—1932, հուլիսի 22՝ ԴՓ, էջ 54): Բոմբեյի հայոց գերեզմանոցում կա մի տապանագիր. «Sacred to the memory of Lazar William Michael. Born 11th June 1861, died 6th October 1920 (ԴՓ, էջ 59): Այստեղ սխալ է կարգացված կամ անունը՝ Չարլզ-ի փոխարեն կազար (իմա՝ Աղազար), կամ՝ ծննդյան թվականը՝ 1861 թ. հունիսի 11, որովհետև նույն տարվա ապրիլի 2-ին ծնվել էր Վիլիամ Միքայելի դուստր Կատարինեն: Վիլիամ Վիլիամ Միքայելի առաջնեկի անունը էզվարդ էր (1893, հոկտ. 23—1924, մարտի 11՝ ԴՓ, էջ 65): Միքայելյան ընտանիքին են պատկանել նաև Ռոբերտ Միքայելը (1838—1875. Հովհաննեսի և Վիլիամի եղբայրն էր), Հենրի Ռոբերտ Միքայելը (1871—1936) և Փազուհի Միքայելյանը՝ 1846—1900 (տե՛ս ԴՓ, էջ 55, 64):

127. Գրիգորի դուստր Շուշանը ևս մահացել է Բոմբեյում. «Յոյժ ողբալի տիկին Շուշան, որբեալի Վիլիամ Միքայելեան. ծնեալ է 9 սեպտեմբեր 1846, հանգեալ ի Տէր 23 ֆեվր. 1914, 68-ամեայ հասակաւ» (ԴՓ, էջ 54):

128. Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Քաղեսու Բեկեազարյանի մասին տե՛ս Յ. Տէր-Յովհաննեանց, Բ, էջ 81—92:

129. Միս—miss (անգլ.) օրիորդ:

130. Մարկոսի կին Շուշանը մահացել է 1871 թ. փետրվարի 22-ին. 1870 թ. հիմնադրված՝ Բոմբեյի հայոց երկրորդ գերեզմանոցում թաղված առաջին հանդուցյալը նա էր. «Տիկին Շուշան Մարկոս Յովսէփ, որ ի հասակի 82 ամաց հանգեալ ի Տէր. 1871» (ԴՓ, էջ 53. ամսաթիվն անգլերեն մասում է):

131. Նոր-Ջուղայի թեմակալ Հարություն արքեպիսկոպոսի մասին տե՛ս Յուզակ Նոր-Ջուղայի, Ա, էջ 758—9, Բ, էջ 93, 100:

132. Ե՛վ այստեղ, և՛ բուն հիշատակարանում նշված են փրկչական թվականի հին տոմարի ամսաթվերը:

133. Պետր է լինի ժԸ (18)՝ ինչպես տիտղոսաթերթում է:

134. Իր ձևագրի ընդօրինակության հանգամանքների և զաղափար օրինակների մասին Հովսեփի բոլոր հաղորդումները համապատասխանում են իրականությանը. դա հաստատվում է նրա զաղափար օրինակներից մեկով՝ ՄՄ ձև. № 10737 (էջ 240ր), որ Սուրաթի եկեղեցու «լիակատար նորոգեալ» հայամավորքի կեսն է և որը 1801 թ. նորոգել է Պաղենց տեր Ջաքարիան: Հովսեփի հայամավորքն ունի երկսյուն և խիտ նոտրգիր գրչությամբ 24,2×20,2 սմ չափի բարակ թղթի թերթ և ծավալի առումով նախընտրելի է ժամանակի ձեռագիր ու տպագիր հայամավորքներից: Գահրաշյանների պատմությունը պարունակող 215—21 թերթերի վերին աջ անկյունը և միջին մասերը 3,5 սմ խորությամբ վառվել է, այդ պատճառով բնագիրը որոշ չափով տուժել է, բայց՝ ոչ անհասկանալի դառնալու չափ: Հայամա-

Վերջում բոլոր տոների սկզբում գրված են նաև Ազարիայի տոմարի ամսաթվերը (փոխառված՝ ՄՄ № 10737-ից):

Г. А. ТЕР-ВАРДАНЯН

ИСТОРИЯ АРМЯНСКОЙ СЕМЬИ ДАГБАШЯН, ЖИВШЕЙ
В ПЕРСИДСКО-ИНДИЙСКОЙ СРЕДЕ (XVII—XIX ВВ.)

Резюме

Публикуемое сочинение Овсепя Дагбашяна—«История предков моих», сохранившаяся в двух авторских списках, была написана в 1812 г., в Бомбее а впоследствии была продолжена и хронологически доведена до 1864 г. сыном автора Маркосом.

Первые три поколения рода (нач. XVII—середина XVIII вв.) жили в Новой Джуге (вблизи столицы Ирана—Исфахана) и в основном занимались ремеслами. С середины XVIII в. некоторые члены семьи переехали в Баку и Астрахань, в Чичру и Сейдабад (Бенгалия) и стали заниматься торговлей. С 1761 г. автор настоящей «Истории» начал свою торговую деятельность сперва в Басре, а потом в Сейдабаде и Сурате. Следующие поколения успешно занимались торговлей уже в Бомбее, но к середине XIX в. обанкротились и стали мелкими служащими Бомбейской железнодорожной компании. В 1960 г. семья переехала в Лондон, а потом—в США и Канаду.

В предисловии к публикации решаются основные источниковедческие проблемы, относящиеся к тексту и его спискам, выявляется значение труда Овсепя Дагбашяна в деле изучения истории армянских колоний Ирана и Индии вообще и деятельности армянских торговых общин Сурата и Бомбея, в частности. В примечаниях приводятся дополнительные сведения о жизнедеятельности членов семьи и упомянутых в «Истории» других лиц, извлеченные из армянских источников XVIII—XIX вв., а также объясняются использованные в тексте арабские, персидские и английские слова и термины.

G. H. TER-VARDANIAN

HISTOIRE DE LA LIGNEE ARMENIENNE DES DAHBACHIAN,
AYANT VECU DANS UN MILIEU IRANO-INDIEN
(XVIIe—XIXe ss.)

Résumé

L'ouvrage publié ici de Hovsep Daghbachian „Histoire de mes ancêtres“, conservée en deux copies d'auteur, fut écrite en 1812 à Bombay, puis chronologiquement continuée jusqu'à l'année 1864 par Markos, fils de l'auteur.

Les trois premières générations de la lignée (début du XVIIe—milieu du XVIIIe ss.) vécurent à la Nouvelle-Julfa (aux environs de la capitale iranienne d'Ispahan) et s'adonnèrent principalement à l'artisanat. Au milieu du XVIIIe s., certains membres de cette famille s'installèrent à Bakou, à Astrakan, à Tchitehrou et à Seydabad (Bengale) et se firent commerçants. En 1861, l'auteur de l'„Histoire“ commença ses activités commerciales, d'abord à Bassora, puis à Seydahad et à Surat. Les représentants des générations suivantes transférèrent le commerce familial à Bombay, mais vers le milieu du XIXe, ils furent ruinés et continuèrent à gagner leur vie comme petits employés à la Compagnie de chemin de fer de Bombay. En 1950, la famille s'installa à Londres, puis aux USA et au Canada.

La préface de la publication résoud les principaux problèmes ayant trait au texte et à ses copies, révélant l'improtance de l'ouvrage de Hovsep Daghbachian pour l'étude de l'histoire des communautés arméniennes d'Iran et d'Inde en général et des activités des sociétés commerciales de Surat et de Bombay en particulier. Les annotations donnent des renseignements supplémentaires sur les vies des membres de la famille et les autres personnes mentionnées dans l'„Histoire“, pris aux sources arméniennes des XVIIe—XIXe ss., ainsi que les explications des mots et des termes arabes, persans et anglais utilisés dans le texte.